

Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και στρατηγικές επιβίωσης στα μετα-σοσιαλιστικά Βαλκάνια: οι νέοι αγροτικοί συνεταιρισμοί στη Βουλγαρία

Εισαγωγή

Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΩΝ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΘΕΣΤΩΤΩΝ στην Ανατολική Ευρώπη και την πρώην Σοβιετική Ένωση άνοιξε ένα νέο και ιδιαίτερα ενδιαφέρον πεδίο έρευνας για τις κοινωνικές επιστήμες γενικά και την κοινωνική ανθρωπολογία ειδικότερα. Όπως παρατηρούν οι N. Dudwick & H. De Soto,¹ πρόκειται για κοινωνίες που την τελευταία δεκαπενταετία γνωρίζουν ριζικές αλλαγές και μάλιστα με ταχύτατους ρυθμούς, για κοινωνίες που αντιμετωπίζουν μια γενικευμένη κρίση.² Κατά συνέπεια, η μελέτη των κοινωνι-

1. H. De Soto and N. Dudwick, «Introduction», στο H. De Soto & N. Dudwick (επιμ.), *Fieldwork Dilemmas: Anthropologists in Post-socialist States*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 2000, σσ. 3-8.

2. Για ορισμένους ανθρωπολόγους μάλιστα, όπως ο M. Godelier, πρόκειται για μια προνομιούχο στιγμή για την κοινωνική έρευνα καθώς οι επιστήμονες βρίσκονται αντιμέτωποι όχι απλώς με αλλαγές στην κοινωνία, αλλά με την αλλαγή κοινωνίας, μια ιδιαίτερη δηλαδή στιγμή στην ιστορία κάθε κοινωνικού σχηματισμού η οποία χρήζει επιστημονικού ενδιαφέροντος. Βλ. M. Godelier, «The Disappearance of the 'Socialist System': Failure or Confirmation of Marx's Views on the Transition from One Form of Production and Society to Another?», στο W. Bonefield and K. Psychopedis (επιμ.), *The Politics of Change: Globalization, Ideology and Critique*, Palgrave, New York 2000, σσ. 149-172.

κών μετασχηματισμών και πιο συγκεκριμένα τα ζητήματα της ένταξης των μετα-σοσιαλιστικών χωρών στο παγκόσμιο σύστημα, καθώς κι εκείνο του «εκσυγχρονισμού» τους βρέθηκαν στο επίκεντρο του ανθρωπολογικού ενδιαφέροντος.

Ωστόσο, η ένταξη των ανατολικοευρωπαϊκών κοινωνιών σε ένα ευρύτερο σύστημα σήμερα, όπως και στο παρελθόν, δεν συνεπάγεται την απώλεια της πολιτισμικής τους λογικής. Πολυάριθμες ανθρωπολογικές έρευνες σε άλλα εθνογραφικά πεδία έχουν τονίσει ότι η διαδικασία αυτή της πολιτισμικής συνάρθρωσης των περιφερειακών κοινωνιών στο λεγόμενο «παγκόσμιο σύστημα» συνεπάγεται «την αναπαραγωγή» και ταυτόχρονα «το δημιουργικό μετασχηματισμό του πολιτισμικού [τους] συστήματος».³ Επομένως, το ζητούμενο για τον ανθρωπολόγο που μελετά τους σύγχρονους μετασχηματισμούς είναι να κατανοήσει τους τρόπους με τους οποίους κάθε μία από τις εν λόγω κοινωνίες αναζητά να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες, συνδυάζοντάς τις με τις ήδη υπάρχουσες λογικές, διατηρώντας με τον τρόπο αυτό την δημιουργική της ικανότητα.

Με βάση τα εθνογραφικά δεδομένα από ένα χωριό στην Κεντρική Βουλγαρία,⁴ το παρακάτω άρθρο επιχειρεί να εξετάσει τις τοπικές απαντήσεις στην κρίση που ακολούθησε την κατάργηση του σοσιαλισμού στην αγροτική Βουλγαρία: να συνδέσει την σημερινή εμμονή των βούλγαρων αγροτών σε συλλογικούς τρόπους οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας με τη σημασία που έχουν οι τελευταίοι για την επιβίωση, υλική και συμβολική, των ατόμων, του νοικοκυριού και της αγροτικής κοινότητας στο σύνολό της κάτω από συνθήκες οικονομικής διάλυσης και κοινωνικής αποσύνθεσης· να καταδείξει επίσης το ρόλο και τη σημασία των αγροτικών συνεταιρισμών για τον προσδιορισμό, και επαναπροσδιορισμό, της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας των αγροτικών πληθυσμών μέσα στο σημερινό πλαίσιο αβεβαιότητας και κρίσης.

3. M. Sahlins, *Des îles dans l'histoire*, Gallimard, Paris 1989, σ. 8.

4. Η ανάλυσή μας στηρίζεται σε εμπειρικό υλικό το οποίο συλλέχθηκε κατά την επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήσαμε στη Βουλγαρία την περίοδο 1996-2002.

Οικονομική ανθρωπολογία και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στη ΝΑ Ευρώπη

Όπως συνέβη σε όλες της χώρες του τέως «Ανατολικού Συνασπισμού», έτσι και στην περίπτωση της μετα-σοσιαλιστικής Βουλγαρίας, ένα από τα πρώτα βήματα αλλαγής στην οικονομία υπήρξε η αγροτική μεταρρύθμιση. Η τελευταία οργανώθηκε γύρω από δύο βασικούς άξονες, αφενός μεν τη διάλυση των σοσιαλιστικών συλλογικών αγροκτημάτων (TKZΣ)⁵ και αφετέρου την αποκατάσταση των δικαιωμάτων κατοχής και χρήσης της γης στους αρχικούς, πριν από την κολεκτιβοποίηση, ιδιοκτήτες της.⁶ Παρατηρήθηκε ωστόσο το εξής παράδοξο. Παρά την αποκλειστική προώθηση από τις περισσότερες μετα-σοσιαλιστικές κυβερνήσεις του μοντέλου της ιδιωτικής οικιακής οικονομίας, σε πολλές περιπτώσεις οι αγρότες, αφότου επανέκτησαν τα πλήρη δικαιώματά τους πάνω στη γη,⁷ επέλεξαν να διατηρήσουν συλλογικούς τρόπους οργάνωσης της παραγωγής.⁸ Οι νέοι αγροτικοί συνεταιρισμοί που οργανώθηκαν μετά

5. «Τρούντοβο Κοοπερατίβνο Ζεμεντέλσκο Στοπάνστρο» (Εργατικός αγροτικός παραγωγικός συνεταιρισμός). Πρόκειται για την επίσημη ονομασία των σοσιαλιστικών συλλογικών αγροκτημάτων. Επίσης, για τον όρο με τον οποίο οι πληροφορητές αναφέρονται όχι μόνο στα σοσιαλιστικά αγροκτήματα αλλά συχνά και στους μετα-σοσιαλιστικούς συνεταιρισμούς, γεγονός το οποίο δείχνει την ταύτιση, για πολλούς από αυτούς, μεταξύ των δύο σχημάτων.

6. Στην περίπτωση της Βουλγαρίας, η ιδιοκτησία των δασών αποτέλεσε εξίσου αντικείμενο «αποκατάστασης» στον αγροτικό χώρο. Βλ. σχετικά την ανάλυση της B. Cellarius, «Will Forest Owners Cooperate? Some Preliminary Observations about Bulgaria's Forest Restitution», Max Planck Institute for Social Anthropology, Working Paper, no. 13, 2000.

7. Σε ορισμένες χώρες όπως στη Βουλγαρία, στην Ουγγαρία ή στην Τσεχοσλοβακία οι αγρότες, τυπικά, δεν έχασαν ποτέ το δικαίωμα ιδιοκτησίας της γης τους, έχασαν όμως το δικαίωμα χρήσης της. Αλλού πάλι, όπως στη Σοβιετική Ένωση, καθώς η γη εθνικοποιήθηκε, τους αφαιρέθηκε όχι μόνο το δικαίωμα χρήσης αλλά και κατοχής της γης.

8. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρήθηκαν και σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Βλ. χαρακτηριστικά τις έρευνες των N. Swain & I. Namerova, «Co-operative Transformation and Co-operative Survival in Slovakia», *Replika-*

την πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων συνιστούν «υβριδικές» μορφές μεταξύ των προγενέστερων, σοσιαλιστικού τύπου, συνεταιρισμών και καινούργιων ιδιωτικών συνεταιριστικών μορφών που καλούνται να ανταποκριθούν στις συνθήκες της ελεύθερης αγοράς και της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας.⁹ Επιπλέον, όχι μόνο η παραγωγή αλλά και μέρος της κατανάλωσης συνεχίζει να καλύπτεται από τις δραστηριότητες συνεταιρισμών που λειτουργούν σε τοπικό και εθνικό επίπεδο και ανταγωνίζονται τον ιδιωτικό εμπορικό τομέα.

Η εμμονή αυτή των αγροτών στους συνεταιριστικούς τρόπους παραγωγής δεν μπορεί παρά να προβληματίσει τον ανθρωπολόγο για τον οποίο είναι προφανές ότι τα παραπάνω φαινόμενα δεν μπορούν να γίνουν πλήρως κατανοητά μέσα από αυστηρά οικονομικές αναλύσεις. Οι έννοιες της «χολεκτιβοποίησης» και της «αποχολεκτιβοποίησης», καθώς και εκείνες της «ατομικής ιδιοκτη-

Hungarian Social Science Quarterly, (ειδικό αφιέρωμα), 1998, σσ. 207-221 για την περίπτωση της Σλοβακίας, των S. Sampson, «All is possible. Nothing is certain: Horizons of transition in a Romanian Village», στο D. A. Kideckel (επιμ.), *East European Communities: The Struggle for Balance in Turbulent Times*, Westview Press, Boulder, CO 1995, σσ. 159-178 και K. Verdery, «Property and Power in Transylvania's Decollectivization», στο C. Hann (επιμ.), *Property Relations: Renewing the Anthropological Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, σσ. 160-180 για εκείνη της Ρουμανίας. Για μια συγκριτική ανάλυση βλ. επίσης N. Swain, «The Rural Transition in Post-Socialist Central Europe and the Balkans», Max Planck Institute for Social Anthropology, *Working Paper*, no. 9, 2000.

9. Υιοθετούμε εδώ τον ορισμό της «υβριδικότητας» (hybridity) του J. Friedmann, σύμφωνα με τον οποίο αυτή «δεν αποτελεί μια απλή ανάμειξη ... έναν συνδυασμό στοιχείων διαφορετικής προέλευσης». [...]. Για το συγκεκριμένο συγγραφέα «το βασικό ζήτημα δεν είναι το παγκόσμιο γεγονός της διάδοσης πολιτισμικών 'στοιχείων', αλλά το τι κάνουν τα υποκείμενα με αυτά τα στοιχεία. Το σύνθημα φαινόμενο ότι τα άτομα κάνουν κάτι το δικό τους, ότι οικειοποιούνται, αυτά τα στοιχεία θέτει ένα νέο ερώτημα, εκείνο της κοινωνικής κατασκευής και ταυτοποίησης των τελικών προϊόντων» που βρίσκεται στο κέντρο του ενδιαφέροντός μας (J. Friedmann, «The Hybridization of Roots and the Abhorrence of the Bush», στο M. Featherstone & S. Lash (επιμ.), *Spaces of Culture: City, Nation, World*, Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi 1999, σ. 251).

σίας» ή της «ιδιωτικοποίησης»,¹⁰ δεν αφορούν απλώς μια διαδικασία αλλαγής του οικονομικού συστήματος στον αγροτικό χώρο. Θέτουν παράλληλα ζητήματα κοινωνικής οργάνωσης, πολιτικής, ιδεολογίας και συμβολισμών, τόσο στο επίπεδο των τοπικών κοινωνιών όσο και σ' εκείνο της κεντρικής εξουσίας.¹¹

Προκειμένου να μελετήσουμε τους μετασχηματισμούς που παρατηρούνται στη μετα-σοσιαλιστική αγροτική Βουλγαρία, θεωρούμε επομένως βάσιμο να τοποθετήσουμε στο κέντρο του ενδιαφέροντός μας τα παλιά και νέα συνεταιριστικά σχήματα. Αυτά δεν συνιστούν ένα απλό οικονομικό αντικείμενο μελέτης. Τα σοσιαλιστικά συλλογικά αγροκτήματα¹² αποτελούσαν, τόσο για τα

10. Για μια κριτική προσέγγιση των παραπάνω εννοιών μέσα από τις εθνογραφίες στη μετα-σοσιαλιστική Ευρώπη βλ. C. Hann and the Property Relations Group, *The Postsocialist Agrarian Question: Property Relations and the Rural Condition*, LIT Verlag, Munster 2003· C. Hann, «Property», στο J. Carrier (επιμ.), *A Handbook of Economic Anthropology*, Edward Elgar, Cheltenham 2005, σσ. 110-124· K. Verdery, *The Vanishing Hectare: Property and Value in Post-socialist Transylvania*, Cornell University Press, Ithaca 2003· K. Verdery & C. Humphrey (επιμ.), *Property in Question: Value Transformation in the Global Economy*, Berg, Oxford 2004.

11. Επ' αυτού βλ. για παράδειγμα την κριτική που άσκησαν στη δυτική έννοια της ιδιοκτησίας με βάση τις διαφορετικές της χρήσεις στις χώρες της πρώην Ανατολικής Ευρώπης και της Σοβιετικής Ένωσης οι E. Comisso, «Property Rights, Liberalism, and the Transition from 'Actually Existing' Socialism», *East European Politics and Societies* 5(1), 1991, σσ. 162-188 και C. Hann, «Introduction: the embeddedness of property», στο C. Hann (επιμ.), *Property Relations. Renewing the Anthropological Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, σσ. 1-47.

12. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι αναφερόμενοι στα σοσιαλιστικά συλλογικά αγροκτήματα δεν εννοούμε μια ενιαία δομή που έμεινε अपαράλλακτη κατά τα σαράντα-πέντε χρόνια του καθεστώτος. Στην περίπτωση της Βουλγαρίας, λίγα πράγματα παρέμειναν κοινά ανάμεσα στα πρώτα συνεταιριστικά σχήματα μετά τον Β' ΠΠ, όπου η συμμετοχή ήταν, τυπικά τουλάχιστον, εθελοντική, η παραγωγή είχε σαν στόχο την αυτοσυντήρηση και η εξουσία παρέμενε στα χέρια της τοπικής κοινότητας, και τα συγκεντρωτικά και διογκωμένα αγροτοβιομηχανικά συγκροτήματα

μέλη τους όσο και για τις οικιακές ομάδες και τις τοπικές κοινότητες, ένα κεντρικό και πολυλειτουργικό πλαίσιο αναφοράς.¹³ Είχαν αναλάβει μεγάλο μέρος των αγροτικών εργασιών και των λειτουργιών αναπαραγωγής του αγροτικού νοικοκυριού, καθώς και την οικονομική στήριξη και οργάνωση σημαντικών κοινωνικών γεγονότων της ζωής του χωριού. Επιπλέον, έχοντας πληθώρα κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές λειτουργίες, πρόβαλλαν ως πρωταρχικό τους στόχο τη «συλλογική» ικανοποίηση των αναγκών των επιμέρους νοικοκυριών και του χωριού στο σύνολό του. Κάτω από τις πρόσφατες συνθήκες οικονομικής δυσχέρειας, οι νέοι συνεταιρισμοί έρχονται να καλύψουν πέρα από το οικονομικό, το κοινωνικό και πολιτιστικό κενό που δημιουργήθηκε στα χωριά με την εγκατάλειψη των ΤΚΖΣ. Επομένως, ο «κοινωνικός» και σε ορισμένες περιπτώσεις «ολικός» —με την έννοια του «ολικού κοινωνικού φαινομένου» κατά Μ. Μως—¹⁴ χαρακτήρας του θεσμού αποτελεί ένα από τα βασικά αίτια της τοποθέτησης των αγροτών υπέρ της διατήρησης των νέων συνεταιρισμών, ιδιαίτερα σε χωριά που συνεχίζουν να χαρακτηρίζονται ως «κομμουνιστικά».

των τελευταίων δύο δεκαετιών του καθεστώτος με την εξειδικευμένη και προσανατολισμένη προς την αγορά παραγωγή. Η νοσταλγία και η εμμονή των αγροτών αφορά στις αρχικές μεταπολεμικές μορφές συνεταιριστικής οργάνωσης, οι οποίες χρησίμευσαν και ως πρότυπο για τη δημιουργία των νέων συνεταιρισμών. Για μια διεξοδική ανάλυση του περάσματος από τους πρώτους σοσιαλιστικούς αγροτικούς συνεταιρισμούς στα αγροτοβιομηχανικά συγκροτήματα και της σταδιακής αύξησης του ελέγχου της κεντρικής εξουσίας πάνω στην αγροτική δραστηριότητα στη Βουλγαρία βλ. Μ. Meurs, V. Kouzhouharova and R. Stoyanova, «Bulgaria: From Cooperative Village to Agro-Industrial Complex. The Rise and Fall of Collective Agriculture», στο Μ. Meurs (επιμ.), *Many Shades of Red: State Policy and Collective Agriculture*, Rowman and Littlefield Publishers INC, Lanham-Boulder-NY-Oxford 1999, σσ. 87-123.

13. Για την πολυλειτουργικότητα των σοσιαλιστικών συλλογικών αγροκτημάτων βλ. C. Humphrey, «Introduction», στο D. Anderson and F. Pine (επιμ.), *Surviving the Transition. Development Concerns in the Post Socialist World*, *Cambridge Anthropology*, 18(2), 1995, σσ. 1-12.

14. Μ. Μως, *Το Δώρο. Μορφές και Λειτουργίες της Ανταλλαγής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1979.

Βράμπεβο: ένα «πραγματικό» κομμουνιστικό χωριό

Λίγες μέρες πριν από το ξεκίνημα της επιτόπιας έρευνάς μας, συνομιλώντας ένα ζεστό πρωινό του Ιουλίου στο προαύλιο του πανεπιστήμιου της Σόφιας με μερικούς βούλγαρους συναδέλφους και αναφέροντάς τους ότι επιλέξαμε το Βράμπεβο ως πεδίο έρευνας, ένας από αυτούς σχολίασε: «Α! αυτοί εκεί είναι όλοι τους 'κόκκινοι' (τσερβένι), 'πραγματικοί' κομμουνιστές (ίστινσκι κομουνίστι). Στο χωριό αυτό τίποτα δεν άλλαξε μετά τη 10η Νοεμβρίου».¹⁵ Στη συνέχεια, κατά την επίσκεψή μας σε άλλα χωριά της περιοχής και στις δύο κωμοπόλεις στις οποίες υπάγεται διοικητικά το Βράμπεβο, ακούσαμε επανειλημμένα παρόμοιους χαρακτηρισμούς. Αλλά και οι ίδιοι οι κάτοικοί του αυτοπροσδιορίζονται ως «κομμουνιστές» και ορίζουν το χωριό τους ως ένα «κομμουνιστικό» χωριό. Τα σχόλια αυτά θα μπορούσαν να φανούν παράδοξα δεδομένου ότι στην πλειοψηφία τους τα χωριά στη Βουλγαρία υποστηρίζουν τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια το Βουλγάρικο Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΒΣΚ)¹⁶ και συχνά θεωρούνται από πολιτικούς αναλυτές και από την κοινή γνώμη ως «προ-σοσιαλιστικά». Τι είναι επομένως εκείνο που κάνει το Βράμπεβο να θεωρείται ένα κατεξοχήν, ένα «πραγματικό» κομμουνιστικό χωριό;

Τοποθετημένο στους πρόποδες της οροσειράς Στάρα Πλανινά ή Μπαλχάν,¹⁷ του φυσικού ορίου ανάμεσα στη νότια και τη βόρεια Βουλγαρία, το χω-

15. Εννοείται η 10η Νοεμβρίου 1989, ημερομηνία-σύμβολο της κατάργησης του σοσιαλισμού στη Βουλγαρία. Πρόκειται για την ημέρα που ο γενικός γραμματέας του Βουλγάρικου Κομμουνιστικού Κόμματος (ΒΚΚ) Τ. Ζίφκοφ παραιτήθηκε από τα καθήκοντά του. Την έκφραση αυτή χρησιμοποιούσαν συχνά οι συνομιλητές μας για να αναφερθούν σε γεγονότα της περιόδου «πριν» ή «μετά» την αλλαγή του καθεστώτος. Με ανάλογο τρόπο αναφέρονταν και στην «9η Σεπτεμβρίου» (1944), ημέρα εθνικής επετείου στη σοσιαλιστική Βουλγαρία σε ανάμνηση της εγκαθίδρυσης του σοσιαλιστικού καθεστώτος.

16. Πρόκειται για το κόμμα που διαδέχθηκε το Βουλγάρικο Κομμουνιστικό Κόμμα.

17. Ο δεύτερος όρος συνιστά την παλαιότερη ονομασία της οροσειράς και έχει οθωμανική προέλευση, καθώς Μπαλχάν στα τούρκικα σημαίνει «βουνό» (Μ. Τοντόροβα, *Βαλχάνια. Η Δυτική Φαντασίωση*, Παρατηρητής, Αθήνα 2000, σ. 76).

ριό αποτελεί έναν συμπαγή οικισμό 900 περίπου κατοίκων. Ήδη πριν από την κολεκτιβοποίηση, το Βράμπεβο ήταν ένα από τα μεγαλύτερα και πλουσιότερα χωριά της περιοχής διότι παρά τον ημιορεινό του χαρακτήρα διέθετε σχετικά μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης. Ήταν, επίσης, το μόνο χωριό του δήμου που διέθετε γυμνάσιο από τα πρώτα χρόνια εγκαθίδρυσης του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Το γεγονός αυτό συνέβαλε στη συγκρότηση μιας ελίτ στελεχών του ΒΚΚ που γρήγορα ανέλαβαν υψηλά αξιώματα στον κεντρικό κρατικό και κομματικό μηχανισμό. Σε αντάλλαγμα, οι τελευταίοι συνέβαλαν επί σειρά ετών στην οικονομική ανάπτυξη του χωριού με την προώθηση έργων υποδομής (γυμνάσιο με οικοτροφείο για παιδιά με ειδικές ανάγκες, μεγάλες εργοστασιακές μονάδες) καθώς και με τη στήριξη του αγροτικού συνεταιρισμού. Εξαιτίας της εκμηχάνισής τους η γεωργία και η εδραία κτηνοτροφία παρέμεναν οι βασικές οικονομικές δραστηριότητες κατά τη σοσιαλιστική περίοδο. Παράλληλα, οι μεγάλες βιομηχανικές μονάδες που χτίστηκαν κατά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια του καθεστώτος ανέτρεφαν την έξοδο του πληθυσμού και συνετέλεσαν ώστε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 να γίνει το χωριό πόλος έλξης εργατικού δυναμικού και τόπος κατοικίας για πολλά νεαρά άτομα και οικογένειες από τα γύρω χωριά. Χάρη λοιπόν στην προνομιά που είχε σχέση του με την κεντρική εξουσία το Βράμπεβο εξακολούθησε να ευημερεί και να κατέχει μια προνομιακή θέση στην ευρύτερη τοπική οικονομία, λειτούργησε μάλιστα ως υπόδειγμα για τα γύρω χωριά.

Επίσης, μετά την αλλαγή του καθεστώτος, σε αντίθεση με αυτό που συνέβη σε άλλα χωριά της χώρας, η ισχυρή τοπική ηγεσία του ΒΣΚ, με την υποστήριξη των χωριανών, δεν επέτρεψε παρά μόνο στα χαρτιά τη διάλυση του ΤΚΖΣ.¹⁸ Χρησιμοποιώντας μάλιστα τα κεφάλαια του τελευταίου προχώρησε

Την ονομασία αυτή χρησιμοποιούν ακόμα και σήμερα οι γηγενείς στις μεταξύ τους συνομιλίες.

18. Έχει ήδη περάσει στους τοπικούς μύθους το επεισόδιο της 12ης Απριλίου 1992, όταν οι γυναίκες του χωριού δημιούργησαν κλοιό στην είσοδο του χωριού και εμπόδισαν τα μέλη της «Επιτροπής Εκκαθάρισης» του ΤΚΖΣ να μπουν στο χωριό και να ξεκινήσουν το έργο τους. Η πράξη αυτή εντάσσεται σε μια σειρά κινητοποιήσεων οι οποίες είχαν ήδη ξεκινήσει από την προηγούμενη χρονιά. Υπό την αιγίδα της τοπικής ηγεσίας του ΒΣΚ συστάθηκε τότε στο χωριό μια «Επιτροπή για

στη σύσταση ενός νέου αγροτικού συνεταιρισμού, της Ζορά (Αυγή).¹⁹ Μια μειοψηφία χωρικών (62 νοικοκυριά) θέλησαν να αποστασιοποιηθούν από τον νέο συνεταιρισμό, για να δημιουργήσουν όμως με τη σειρά τους έναν δεύτερο συνεταιρισμό, τη Σντρουζένιε (Ένωση). Τέλος, μόνο τέσσερα νοικοκυριά θέλησαν να ξεκινήσουν μια αποκλειστικά οικιακή παραγωγή με τη γη και τα ζώα που τους επεστράφησαν.²⁰ Οι βασικές οικονομικές δραστηριότητες του πληθυσμού εξακολουθούν και σήμερα να είναι η γεωργία και η κτηνοτροφία καθώς και η ελαφριά βιομηχανία. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος το Βράμπεβο συγκαταλέγεται στα λίγα χωριά της περιοχής όπου οι νέοι δεν έχουν τραπεί σε μαζική έξοδο τα τελευταία χρόνια αλλά παραμένουν στο χωριό όπου εργάζονται και δημιουργούν τις οικογένειές τους. Τέλος, οι κάτοικοί του όχι μόνο συνεχίζουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία να υποστηρίζουν το ΒΣΚ, αλλά διατηρούν και χρησιμοποιούν προς όφελος του χωριού τα πολιτικά δίκτυα που είχαν αναπτύξει κατά τη σοσιαλιστική εποχή.

Οφείλουμε να τονίσουμε εδώ ότι όλα τα χωριά της Βουλγαρίας δεν παρούσαν κατά το παρελθόν, ούτε παρουσιάζουν σήμερα μια παρόμοια εικόνα. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το Βράμπεβο ένα πιο ακραίο παράδειγμα αποδοχής του σοσιαλιστικού συστήματος και συμμετοχής, αν όχι προσαρμογής, σε αυτό. Όμως εδώ ακριβώς πιστεύουμε ότι έγκειται και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του. Σε περιπτώσεις σαν το Βράμπεβο, μπορούμε να παρατηρήσουμε τη σχέση αλληλεξάρτησης που αναπτύχθηκε ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και την κεντρική εξουσία, η οποία επέβαλε τη μεταξύ τους συνεργασία.²¹ Από τη μια, η κεντρική ηγεσία εξασφάλισε την Υπεράσπιση των Συμφερόντων των Ιδιοκτητών» με στόχο τον έλεγχο των διαδικασιών διάλυσης του ΤΚΖΣ.

19. Η Ζορά ιδρύθηκε το 1992 με τη συμμετοχή 1.240 μελών και εκμεταλλεύεται συνολικά 12.000 στρέμματα γης.

20. Αξίζει να σημειωθεί ότι κανένα από τα τέσσερα νοικοκυριά δεν έχει καταφέρει μέχρι σήμερα να ξεπεράσει το επίπεδο της παραγωγής για την αυτοσυντήρηση και να παράγει για την αγορά.

21. Για το ζήτημα της «αντίστασης» και «συνεργασίας» των πολιτών με το σοσιαλιστικό σύστημα βλ. S. Sampson, «Towards an anthropology of collaboration in Eastern Europe», *Culture and History* (Copenhagen: Akademisk Forlag) 8, 1990, σσ. 107-118.

λιζε σε χωριά σαν το Βράμπεβο το λαϊκό έρεισμα που χρειαζόταν για τη νομιμοποίηση των πολιτικών της στόχων. Από την άλλη πλευρά, η τοπική κοινότητα, λόγω της θέσης που κατείχε μέσα στο σοσιαλιστικό οικοδόμημα και της ισχυρής πολιτικής της οργάνωσης, κατάφερε όχι μόνο να βελτιώσει το επίπεδο διαβίωσης των μελών της αλλά και να αναδειχθεί σε υπόδειγμα «επιτυχημένου» χωριού (ομπραζτσόβο σέλο). Πολύ περισσότερο μάλιστα, με τη μελέτη του συγκεκριμένου χωριού γίνονται εμφανείς οι πρακτικές και οι αναπαραστάσεις που διαμορφώνονται από τη στιγμή που η παραπάνω «συνεργασία» περνά από το επίπεδο του αμοιβαίου συμφέροντος και του ωφελιμισμού σ' εκείνο της ιδεολογίας και της ταυτότητας. Επομένως, θεωρούμε ότι το παράδειγμα του Βράμπεβο, χωρίς να είναι σε καμία περίπτωση «αντιπροσωπευτικό», μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τις αντιστάσεις που προβάλλονται σήμερα στον βουλγάρικο αγροτικό χώρο απέναντι στις νέες αγροτικές μεταρρυθμίσεις.

Από την «Αλληλοβοήθεια» στη Ζορά: η δυναμική ενός θεσμού

Μεταξύ των δύο νέων ιδιωτικών συνεταιρισμών που σχηματίστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στο χωριό, εκείνος που συγκέντρωσε την πλειοψηφία των Βραμπεβιωτών ήταν αυτός που διατήρησε μια μορφή και λειτουργίες παραπλήσιες με εκείνες του παλιού ΤΚΖΣ. Πιο συγκεκριμένα, για τη σύσταση της Ζορά χρησιμοποιήθηκαν ως παράδειγμα οι αρχικές μεταπολεμικές μορφές συνεταιριστικής οργάνωσης που γνώρισε το χωριό, οι οποίες συνδύαζαν θετικά οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα για τα νοικοκυριά και το χωριό με μια σχετική τοπική αυτονομία.²²

Ο πρώτος σοσιαλιστικός συνεταιρισμός συστάθηκε στο Βράμπεβο τον Νο-

22. Στην έρευνά τους σχετικά με τους συνεταιρισμούς στη σοσιαλιστική Βουλγαρία οι Meurs, Kouzhouharova και Stoyanova 1999, ό.π., αναφέρουν ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 άρχισε να ξεπερνιέται η μεταπολεμική οικονομική κρίση και, καθώς οι αγροτικοί συνεταιρισμοί στηρίχθηκαν οικονομικά και υλικότεχνικά από το κράτος, άρχισαν να αυξάνουν την παραγωγικότητά τους. Γεγονός που

έμβριο του 1947. Παρότι κάθε πρωτοβουλία για την ίδρυση και προώθηση της συνεταιριστικής ιδέας προερχόταν από την τοπική ηγεσία του κομμουνιστικού κόμματος, μέχρι το 1950 οι χωρικοί δεν είχαν την εντύπωση ότι υποχρεώνονται από την κεντρική και τοπική εξουσία να συμμετέχουν στη συλλογική αυτή οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας.²³ Μέχρι την εποχή εκείνη, ιδιοκτήτες γης και ακτήμονες έμπαιναν στον συνεταιρισμό, τυπικά τουλάχιστον, οικειοθελώς. Μεγάλο μέρος από τους πρώτους δυσκολεύονταν να εμπιστευθούν τη γη τους στον συνεταιρισμό αλλά, με τη συστηματική παρότρυνση συγγενών που είχαν ήδη μπει και των μελών του ΒΚΚ, τελικά εισέρχονταν. Τα μέλη αποφάσιζαν από κοινού για τον τρόπο εκμετάλλευσης της γης και την καλλιεργούσαν επίσης από κοινού. Είχαν, έστω και μερικώς, τη δυνατότητα να ασκήσουν το δικαίωμα χρήσης πάνω στη γη τους και καρπώνονταν με μορφή προσόδου σε είδος (ρέντα) μέρος της παραγωγής, η οποία συνίστατο σε μια πολυκαλλιέργεια με σκοπό την αυτοσυντήρηση. Ως πρωταρχική αξία του συνεταιρισμού προβάλλονταν η «συμπαράσταση» μεταξύ των μελών για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής του συνόλου. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι το πρώτο ΤΚΖΣ ονομάστηκε «Αλληλοβοήθεια» (Βζαϊμοπόμστ).

Για να επιστέφουμε στη Ζορά, αυτή αποτελεί μια υβριδική μορφή συνεταιριστικής οργάνωσης. Τυπικά πρόκειται για έναν ιδιωτικό πια συνεταιρισμό, όπου οι κάτοχοι του κεφαλαίου (σε γη και σε χρήμα) αποφάσισαν άμεσα για την κοινή εκμετάλλευσή του. Στην πράξη όμως η ηγεσία του συνεταιρισμού²⁴ καλείται να συνδυάσει ένα νέο «καπιταλιστικό πνεύμα» με ήδη γνωστές από

είχε ως συνέπεια την αύξηση των εισοδημάτων των αγροτικών νοικοκυριών και τη βελτίωση του επιπέδου ζωής του αγροτικού πληθυσμού γενικότερα.

23. Τη χρονιά αυτή ξεκίνησε η πρώτη μαζική είσοδος στο συνεταιρισμό έπειτα από αύξηση των πιέσεων από τη μεριά της κεντρικής εξουσίας προς αυτήν την κατεύθυνση. Επτά χρόνια αργότερα (1957) καταργήθηκε η πρόσδοδος, οπότε ουσιαστικά οι ιδιοκτήτες της γης μετατράπηκαν σε απλούς εργάτες της και ως τέτοιοι λάμβαναν από το συνεταιρισμό ένα μισθό. Το 70% του μισθού το έπαιρναν κάθε μήνα σε χρήμα και το υπόλοιπο 30% μια φορά το χρόνο σε είδος. Την ίδια χρονιά όλη η γη του χωριού περιήλθε στο συνεταιρισμό, ακόμα και με τη χρήση βίας απέναντι σ' εκείνους που αρνούνταν να εισέλθουν.

24. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η ηγεσία της Ζορά παρέμεινε στην ουσία η ίδια με εκείνη του παλιού ΤΚΖΣ.

τη σοσιαλιστική περίοδο πρακτικές και συνήθειες. Από τη μια πλευρά, οφείλει να διαχειρίζεται το συνεταιρισμό ως μια επιχείρηση η οποία πρέπει να επιβιώσει μέσα στο σημερινό ανταγωνιστικό περιβάλλον, χωρίς πλέον να μπορεί να στηριχτεί στην αρωγή του κράτους. Από την άλλη όμως, χρειάζεται να ανταποκριθεί στις ανάγκες των μελών της που δεν αντιμετωπίζουν το συνεταιρισμό ως επιχείρηση αλλά ως ένα μέσο επιβίωσης σε μια δύσκολη μεταβατική περίοδο, παρόμοιο με την «Αλληλοβοήθεια» της περιόδου 1947-1950.

Στην ερώτηση γιατί οι Βραμπεριώτες αποφάσισαν να συνεταιριστούν μετά τη διάλυση του ΤΚΖΣ, ο Άγγελ, συνταξιούχος και μέλος της Ζορά απαντά:

Δεν είχαμε άλλη επιλογή. Οι περισσότεροι στο χωριό είμαστε ηλικιωμένοι, δεν μπορούμε να δουλέψουμε τη γη. Οι νέοι μας προτιμούν τις 'καθαρές' και 'άκοπες' δουλειές στα εργοστάσια ή στα γραφεία, ενώ κανείς απ' όσους μένουν στις πόλεις δε σκοπεύει να γυρίσει ν' ασχοληθεί με τη γεωργία. Άσε που η γη μας είναι λίγη και μοιρασμένη σε δεκάδες κομματάκια. Ποιος θα κάτσει να 'παίξει' με 20 και 30 στρέμματα, χωρίς εργαλεία, χωρίς χρήματα, χωρίς γνώσεις, χωρίς τίποτα;

Από το παραπάνω, γίνεται σαφές ότι η πλειοψηφία των σημερινών ιδιοκτητών δεν έχει ούτε το ενδιαφέρον ούτε τις υλικές δυνατότητες να ασχοληθεί επιχειρηματικά με τη γη. Αντίθετα, ο συνεταιρισμός διατήρησε τα μηχανήματα του ΤΚΖΣ και επενδύει στην αγορά νέων, διαθέτει ένα σχετικά ειδικευμένο προσωπικό²⁵ και μεγάλη δανειοληπτική ικανότητα. Παρουσιάζεται λοιπόν ως ο μόνος οικονομικός παράγων ικανός να αντεπεξέλθει στην παρούσα κατάσταση. Πολύ περισσότερο, η Ζορά είναι σε θέση να παρέχει μια ουσιαστική εξασφάλιση στον ηλικιωμένο πληθυσμό του χωριού, τη στιγμή που οι κρατικές συντάξεις δεν επαρκούν για την κάλυψη των αναγκών διατροφής, θέρμανσης

25. Η Ζορά απασχολεί δύο αγρονόμους, έναν ζωοτεχνικό και έναν μηχανικό. Η κατάρτιση των συγκεκριμένων ανθρώπων έγινε κατά την σοσιαλιστική περίοδο και με στόχο την ανάπτυξη μιας σοσιαλιστικού τύπου οικονομίας, οπότε δεν ανταποκρίνεται απαραίτητα στις νέες παραγωγικές κατευθύνσεις του συνεταιρισμού. Αυτό όμως δεν αναιρεί το γεγονός ότι έχουν αναλάβει την αγροτική παραγωγή άνθρωποι με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και πείρα σ' αυτόν τον τομέα.

και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψής του: «Μια ζωή δουλεύαμε για το κράτος και τώρα αυτό μας ξέχασε! Ευτυχώς που κρατήσαμε το συνεταιρισμό (κοοπεράτσιατα)!» αναφέρει χαρακτηριστικά ένας άλλος συνταξιούχος, ο Μαρίν.

Κάτω από τις παρούσες συνθήκες οικονομικής στενότητας, μέριμνα ακόμα και για τα πιο νεαρά άτομα δεν είναι ο πλουτισμός αλλά η επιβίωση. Για την πλειονότητα το άμεσο πρόβλημα που παρουσιάστηκε με τη διάλυση του ΤΚΖΣ ήταν η συντήρηση του εαυτού και των οικογενειών τους· κι αυτό όχι μόνο για τους εργαζόμενους στο συνεταιρισμό αλλά για το σύνολο των οικιακών ομάδων του χωριού, οι οποίες εφοδιάζονταν από το ΤΚΖΣ με ποικίλα γεωργικά προϊόντα. Επομένως, ο νέος συνεταιρισμός παρουσιάστηκε ως μια ενδιαφέρουσα λύση διότι συνέχισε να προμηθεύει τα μέλη του με προϊόντα σε είδος. Όπως τόνισε χαρακτηριστικά ο Στόινο, μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Ζορά, «ο κόσμος θέλει ρέντα, τα χρήματα τι να τα κάνει, από τη μια μέρα στην άλλη χάνουν την αξία τους και ... δεν τρώγονται».

Πρωταρχικός στόχος της Ζορά είναι επομένως η κάλυψη των αναγκών των μελών της, σε βασικά είδη διατροφής (σιτάρι, καλαμπόκι, λάδι), σε χορτονομή για τα οικιακά ζώα και σε ρακή. Μέσα στο ίδιο πνεύμα κάλυψης των βιοποριστικών αναγκών των νοικοκυριών η Ζορά, σε συνεργασία με τον εμπορικό συνεταιρισμό του χωριού, δημιούργησε έναν τοπικό φούρνο ο οποίος εξασφαλίζει στα μέλη τους φωμί σε τιμές πολύ χαμηλότερες από εκείνες της αγοράς.²⁶ Αυτή η επιστροφή στις σε είδος συναλλαγές μπορεί να είναι αποτελεσματική κάτω από τις παρούσες συνθήκες, εμποδίζει όμως τον παραπέρα εκχρηματισμό της οικονομίας του χωριού και την ανάπτυξη των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων της Ζορά. Τα διλήμματα αυτά απασχολούν τη διοίκηση του συνεταιρισμού η οποία συνεχώς ταλαντεύεται ανάμεσα στα βραχυπρόθεσμα συμφέροντα των μελών και τα μακροπρόθεσμα επιχειρηματικά σχέδια που προσπαθεί να αναπτύξει.

Πιο συγκεκριμένα, η δεύτερη παραγωγική δραστηριότητα της Ζορά, στην

26. Κάθε ιδιοκτήτης δηλώνει στην αρχή της χρονιάς πόσα στρέμματα επιθυμεί να καλλιεργηθούν με σιτάρι το οποίο θα εισπράξει με τη μορφή κουπονιών που του δίνουν τη δυνατότητα να αγοράζει από το φούρνο του χωριού φωμί σε χαμηλότερη τιμή. Για παράδειγμα, το 1998 το φωμί πωλούνταν στο συνεταιριστικό φούρνο προς 15 λέβα το κιλό αντί για 80 λέβα στην αγορά.

οποία δίνει έμφαση κυρίως η διοίκηση του συνεταιρισμού και όχι τα μέλη του, είναι η παραγωγή εξειδικευμένων προϊόντων (δαμάσκηνα, κεράσια, βατόμουρα και βύσσινα) με προορισμό την εθνική και διεθνή αγορά, καθώς αυτή η δραστηριότητα αποφέρει σημαντικά χρηματικά ποσά στο συνεταιρισμό. Η τελευταία μαζί με την ανάπτυξη κλειστού κύκλου παραγωγής για την εκμετάλλευση των προϊόντων της κτηνοτροφίας (τυροκομείο και εργοστάσιο επεξεργασίας κρέατος) συνιστούν τους μακροπρόθεσμους στόχους ανάπτυξης που προωθεί η διοίκηση. Έτσι ώστε πέρα από τις άμεσες ανάγκες συντήρησης ο συνεταιρισμός να λειτουργήσει ως παραγωγική μονάδα, η οποία βρίσκεται υπό τη διαχείριση των χωριανών και έχει σαν σκοπό την εξασφάλιση εργασίας και οικονομικής ευημερίας για το χωριό. Ο στόχος αυτός διευκολύνεται και από το γεγονός ότι στη Ζορά ανήκουν κτήρια και μηχανήματα από τις μονάδες ελαφριάς βιομηχανίας που λειτουργούσαν στο ΤΚΖΣ. Η υλική αυτή υποδομή δημιούργησε τη βάση για τη δραστηριοποίηση των νέων μικρών βιοτεχνιών με τη συμμετοχή και ιδιωτικών κεφαλαίων.²⁷ Ο συνεταιρισμός ταλαντεύεται επομένως συνεχώς ανάμεσα σε μια λογική κέρδους όπως κάθε καπιταλιστική επιχείρηση και στη λογική κάλυψης των αναγκών επιβίωσης μέσα στα πλαίσια της μετα-σοσιαλιστικής αποσύνθεσης της οικονομίας.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του νέου συνεταιρισμού στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του ήταν η δευτερεύουσα σημασία που έδινε στην ιδιοκτησία της γης.²⁸ Παρότι στην πλειοψηφία τους τα μέλη συμμετέχουν στη Ζορά με τη γη τους, η ιδιοκτησία γης δεν αποτελούσε μέχρι πρόσφατα απαραίτητη προϋπό-

27. Είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι οι επιχειρηματίες που ήρθαν να επενδύσουν στο Βράμπεβο αποτελούν μέρος του δικτύου των πολιτικών διασυνδέσεων που είχε αναπτύξει κατά τη σοσιαλιστική περίοδο η τοπική ηγεσία του ΒΚΚ με ανώτερους και ανώτατους αξιωματούχους του κόμματος.

28. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι τόσο η Ζορά όσο και η Σντρουζένιε ιδρύθηκαν με βάση προσωρινούς τίτλους ιδιοκτησίας μέχρις ότου ολοκληρωθεί η διαδικασία επιστροφής της γης, διαδικασία η οποία κράτησε πάνω από δέκα χρόνια. Από τη στιγμή εκείνη και μετά, και βάσει νομοθετικών μεταρρυθμίσεων που ψηφίστηκαν το 1999, δεν μπορούν πλέον να συμμετέχουν στο συνεταιρισμό ακτήμονες. Οι αλλαγές αυτές που ψηφίστηκαν σε κεντρικό επίπεδο δεν βρίσκουν σύμφωνους τους Βραμπεβιώτες.

θεση για τη συμμετοχή σε αυτήν. Καθένας μπορούσε να γίνει μέλος συνεισφέροντας κάποιο, σχετικά μικρό, χρηματικό ποσό.²⁹ Αυτό που συνέβη στην πράξη είναι ότι οι ακτήμονες εισήλθαν αρχικά είτε με γη που τους παραχώρησε η κοινότητα (ως δέκα στρέμματα), είτε με το χρηματικό ποσό που παρέλαβαν από τη διάλυση του ΤΚΖΣ.³⁰ Η συμμετοχή αυτή τους επέτρεπε να έχουν πρόσβαση σε προϊόντα της γης με τη μορφή ρέντας έστω κι αν δεν κατείχαν γη. Κατά συνέπεια, οι ιδιοκτήτες της γης ήταν πρόθυμοι να παραιτηθούν από ένα μέρος των καρπών της, το οποίο εισέπρατταν σε χρήμα, προς όφελος των συνεταίρων τους. Η παραπάνω επιλογή ως προς τη δομή του συνεταιρισμού δείχνει επομένως ότι η Ζορά δεν οργανώθηκε ως μια επιχείρηση που επιδιώκει το μέγιστο κέρδος για τους κατόχους της γης. Πρωταρχικός στόχος της τελευταίας ήταν η ανακατανομή των προϊόντων της γης με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορεί να επωφεληθεί το σύνολο των μελών του συνεταιρισμού. Πρόκειται λοιπόν για έναν έμμεσο τρόπο εξάλειψης των οικονομικών διαφορών που θα μπορούσαν να δημιουργηθούν μεταξύ των νοικοκυριών από την ιδιωτική εκμετάλλευση της γης.

Διατηρώντας τις απολαβές σε είδος και προβάλλοντας την πρωτοκαθεδρία του συλλογικού έναντι του ατομικού και οικογενειακού συμφέροντος καλύπτονται μεν οι ανάγκες των περισσότερων νοικοκυριών, διατηρείται όμως παράλληλα και ο πατερναλιστικός χαρακτήρας που διέκρινε τα σοσιαλιστικά συλλογικά αγροκτήματα. Όπως τονίζει η Ράντκα, η σπιτονοικοκυρά μας και μέλος της Ζορά: «Αν ο συνεταιρισμός μας είναι τόσο δημοφιλής είναι γιατί δίνει πολλά στον κόσμο».³¹ Το ενδιαφέρον των μελών συνεχίζει επομένως να εστιάζεται όχι τόσο στην ιδιοκτησία της γης όσο στη χρήση της.³² Κατά συνέ-

29. Το ποσό αυτό ήταν 5.000 λέβα (25 ευρώ) το 1998.

30. Ανάλογα με τη συμμετοχή που είχαν σ' αυτό σε εργασία, εργαλεία ή ζώα.

31. Για την αύξηση των ανταλλαγών σε είδος στη μετα-σοσιαλιστική Βουλγαρία βλ. B. Cellarius, «'You can buy almost everything with potatoes': an examination of barter during economic crisis in Bulgaria», *Ethnology* 39, 2000, σσ. 73-92.

32. Σε αντίθεση με την περίπτωση της μετα-σοσιαλιστικής Ουγγαρίας, όπου το ενδιαφέρον των αγροτών μετατοπίστηκε από τη χρήση στην ιδιοκτησία της γης. Για την περίπτωση της Ουγγαρίας βλ. την ανάλυση του C. Hann, «From Pro-

πεια, αντί οι νέοι ιδιοκτήτες ν' αντιμετωπίζουν το συνεταιρισμό ως μια επιχειρηματική δραστηριότητα στην οποία επενδύουν το κεφάλαιό τους, τον θεωρούν ως το υποκατάστατο του «πατερναλιστικού» κράτους³³ που εξέλειψε με την πτώση του σοσιαλιστικού συστήματος: ο συνεταιρισμός τούς απαλλάσσει από τις ευθύνες της εκμετάλλευσης της γης ενώ συνεχίζει να φροντίζει για την υλική τους αποκατάσταση και τη διατήρηση μιας κοινωνικοοικονομικής ισορροπίας στην τοπική κοινωνία. Ο πατερναλιστικός χαρακτήρας του νέου συνεταιρισμού περιορίζει επομένως τον επιχειρηματικό του χαρακτήρα και διατηρεί μειωμένο το ενδιαφέρον και τη συμμετοχή των μελών στην περαιτέρω προώθησή του ως εναλλακτικού θεσμού ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας.

Η πατερναλιστική χροιά του συνεταιρισμού ενισχύεται και από τις ποικίλες κοινωνικές παροχές που συνεχίζει να προσφέρει η Ζορά στα μέλη της, σε όσους εργάζονται σ' αυτήν αλλά και στο χωριό συνολικά. Σε συνεργασία με τους ιδιώτες εταίρους της χρηματοδοτεί την επίσκεψη μία φορά το μήνα στο χωριό τριών γιατρών από τη γειτονική πόλη του Τρογιάν οι οποίοι παρέχουν τις υπηρεσίες τους, κυρίως στους πιο ηλικιωμένους που δεν μπορούν να μετακινηθούν εύκολα στην πόλη. Επίσης τροφοδοτεί με φτηνά είδη διατροφής τον παιδικό σταθμό και την υπηρεσία καθημερινής προετοιμασίας και διανομής φαγητού στους ηλικιωμένους του χωριού (πατρονάζ). Επιπλέον στηρίζει οικονομικά την ποδοσφαιρική ομάδα και το συγκρότημα παραδοσιακών χωρών στα οποία συμμετέχει η πλειονότητα των νεαρών ατόμων στο χωριό. Τέλος, σε συνεργασία με τις κοινοτικές αρχές, χρηματοδοτεί και οργανώνει τις εκδηλώσεις που συγκεντρώνουν τους κατοίκους του χωριού σε από κοινού εορτασμούς (πρωτοχρονιάτικη γιορτή και γιορτή του πολιούχου Αγίου Μιχαήλ στην πλατεία του χωριού, πασχαλινή γιορτή στο στάδιο, γιορτή της συγκομιδής των δαμάσκηνων στους οπωρώνες). Οι δραστηριότητές της αυτές ρυθμίζουν επομένως μεγάλο μέρος της κοινωνικής ζωής των ατόμων και της κοινό-

duction to Property: Decollectivization and the Family-Land Relationship in Contemporary Hungary», *Man* 28 (2), 1993, σσ. 299-320.

33. K. Verdery, «What Was Socialism and Why Did it Fall?» στο Verdery K., *What Was Socialism and What Comes Next?*, Princeton University Press, Princeton 1996, σσ. 19-38.

τητας, ξεπερνώντας τα όρια των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στα πλαίσια μιας επιχείρησης.

Εντούτοις, ο συνεταιρισμός χαρακτηρίζεται και από εσωτερικές εντάσεις και αντιφάσεις. Η σημαντικότερη από αυτές είναι εκείνη μεταξύ των μελών και της διοίκησής του. Παρά την σύμπνοια ως προς τις πολιτικές τοποθετήσεις των μελών του συνεταιρισμού, η διοίκησή του έχει συνείδηση ότι τα μέλη της Ζορά έχουν πλέον πραγματικά δικαιώματα πάνω στη γη που διαχειρίζεται, οπότε η συναίνεσή τους με τις αποφάσεις της καθίσταται αναγκαία: «Ζούμε σε δημοκρατικό κόσμο και αν η απόφαση δεν είναι δημοκρατική θα υπάρξουν αντιδράσεις» διατυπώνει ο Στέφαν, αγρονόμος, σε συνεδρίαση του διοικητικού συμβουλίου της Ζορά. Αυτή η συναίνεση είναι που φέρνει τελικά αντιμέτωπη τη διοίκηση με τα διλήμματα τα σχετικά με τον προσανατολισμό του συνεταιρισμού. Τα τελευταία χρόνια παρατηρούνται ολοένα και περισσότερες διαφωνίες μεταξύ των μελών και της ηγεσίας του συνεταιρισμού και η διοίκηση χρειάζεται να καταβάλλει ολοένα και περισσότερες προσπάθειες για τη διατήρηση των ισορροπιών. Το γεγονός αυτό οδηγεί ορισμένα από τα νεότερα και πιο μορφωμένα μέλη να προσανατολίζονται ολοένα και περισσότερο στην ανάπτυξη εξω-συνεταιριστικών οικονομικών δραστηριοτήτων, ενώ ωθεί ορισμένα μέλη της διοίκησης στην υπεράσπιση των προσωπικών τους συμφερόντων (υψηλοί μισθοί, χρήση μηχανημάτων κ.λπ.) μέσω του συνεταιρισμού.

Αγροτικός συνεταιρισμός και νοικοκυριά: μια «αντινομική σχέση συμπληρωματικότητας».

Αν ο συνεταιρισμός προσπαθεί να ανταποκριθεί στα αντιφατικά αιτήματα που θέτει η σημερινή κατάσταση ως προς την παραγωγική του δραστηριότητα, εξίσου αντιφατική είναι και η σχέση του με τον άλλο σημαντικό αγροτικό παραγωγικό θεσμό, την οικιακή ομάδα.³⁴ Και σ' αυτήν την περίπτωση, οι σημε-

34. Χρησιμοποιούμε τους όρους «νοικοκυριό» και «οικιακή ομάδα» κατ' εναλλαγή μέσα στο κείμενο για να προσδιορίσουμε ένα σύνολο ατόμων που συνδέονται με δεσμούς συγγένειας, μοιράζονται έναν κοινό χώρο κατοικίας, στον οποίο πραγ-

ρινές σχέσεις έχουν τις ρίζες τους στη σοσιαλιστική περίοδο. Παρότι τα περισσότερα σοσιαλιστικά κράτη αποσκοπούσαν στη μετατροπή των συνεταιριστικών αγροκτημάτων σε αποκλειστικό φορέα οικονομικής δραστηριότητας στον αγροτικό χώρο —διαμέσου της ανάληψης των παραγωγικών δραστηριοτήτων των νοικοκυριών, του εγχρηματισμού και της εξατομίκευσης της παραγωγής—, ο στόχος αυτός δεν επετεύχθη εξολοκλήρου σε καμία χώρα. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα συνεταιριστικά και τα κρατικά αγροκτήματα δεν κατάφεραν να καλύψουν το σύνολο των παραγωγικών αναγκών και τα κενά συμπληρώνονταν από την οικιακή παραγωγή των νοικοκυριών.³⁵ Αναπτύχθηκε λοιπόν μια άτυπη συμπληρωματική σχέση μεταξύ οικιακής ομάδας και συλλογικών αγροκτημάτων.³⁶ Και παρότι στο ιδεολογικό επίπεδο η πρωταρ-

ματοποιούν από κοινού οικονομικές δραστηριότητες (παραγωγή, αναπαραγωγή και κατανάλωση). Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για έννοιες που εκφράζουν «διαδικασίες μάλλον παρά πεπερασμένες στατικές δομές»: M. Clark «Ο μετασχηματισμός της οικιακής ομάδας στα Μέθανα, 1972- 1987. Μορφή, λειτουργία, σημασία», στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ. 222-223.

35. Η ιδιαίτερη σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ των συλλογικών τρόπων οργάνωσης της παραγωγής και των οικιακών ομάδων στις διαφορετικές σοσιαλιστικές χώρες απασχόλησε από πολύ νωρίς τους ανθρωπολόγους. Ήδη οι πρώτες εθνογραφικές μελέτες τη δεκαετία του 1970 σε χώρες όπως η Ρουμανία ή η Ουγγαρία εστίασαν στη σημασία της οικιακής παραγωγής για την τοπική και εθνική οικονομία. Βλ. χαρακτηριστικά J. W. Cole., «Familial dynamics in a Romanian worker village», *Dialectical Anthropology*, 1(3), 1976, σσ. 251-265· C. Hann, *Tâzlar: a Village in Hungary*, Cambridge University Press, Cambridge 1980 και D. A. Kideckel, *The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond*, Cornell University Press, Ithaca, New York 1993.

36. Το ζήτημα της «υπόγειας» οικονομίας ως ένα δομικό στοιχείο της σοσιαλιστικής κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης απασχόλησε πολλούς ανθρωπολόγους. Για την περίπτωση της ΝΑ Ευρώπης βλ. σχετικά S. Sampson, «The Informal Sector in Eastern Europe», *Telos*, 66, 1986, σσ. 44-66, S. Sampson, «The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe», *Annals, American Academy of Social and Political Sciences*, Σεπτ. 1987, σσ. 120-136 και G. Creed,

χική σημασία αποδιδόταν στα ΤΚΖΣ, στην πράξη η οικιακή ομάδα διατήρησε έναν σημαντικό ρόλο μέσα στη σοσιαλιστική οικονομία. Το γεγονός αυτό οδήγησε τελικά σε μια σχέση «αντινομικής συμπληρωματικότητας» ανάμεσα στους συνεταιρισμούς και τα νοικοκυριά.³⁷

Πέρα όμως από τη σημασία των νοικοκυριών για την ευρύτερη οικονομία, τα τελευταία διαδραμάτισαν έναν ουσιαστικό ρόλο και ως προς την εσωτερική οργάνωση των ΤΚΖΣ. Συστατική μονάδα των συνεταιριστικών αγροκτημάτων δεν ήταν το άτομο, όπως θα περίμενε ίσως κανείς, αλλά το νοικοκυριό. Για να επιστρέψουμε στο Βράμπεβο, καθώς ο πρώτος συνεταιρισμός παρουσιαζόταν από το ΒΚΚ ως μια πρωτοβουλία των εντόπιων χωρικών και δεδομένου ότι μέχρι τότε ως βασική μονάδα αγροτικής παραγωγής λειτουργούσε η χωρική οικιακή ομάδα, ο συνεταιρισμός οργανώθηκε με βάση τις ήδη υπάρχουσες παραγωγικές δομές, τα νοικοκυριά. Έτσι, κάθε οικιακή ομάδα συνιστούσε για την «Αλληλοβοήθεια» μία μονάδα, που εκπροσωπούταν από την «κεφαλή» της, συνήθως τον γηραιότερο άνδρα της οικογένειας, ο οποίος εισερχόταν με το σύνολο της οικιακής περιουσίας σε γη, ζώα, εργαλεία και, ενδεχομένως, μηχανήματα. Επιπλέον, κατά νοικοκυριό υπολογιζόταν και η πρόσοδος που αναλογούσε στα μέλη. Παρατηρήθηκε δηλαδή μια προσπάθεια «συνδυασμού» από την κεντρική εξουσία νέων οικονομικών πολιτικών με τις οικείες και προσφιλείς παραδοσιακές μορφές οργάνωσης της παραγωγής. Η πρακτική αυτή είχε σαν συνέπεια μια επιπλέον αντίφαση: παρ' όλη τη σταδιακή εξατομίκευση της αγροτικής παραγωγής μέσω των συνεταιρισμών, η οικιακή ομάδα διατήρησε την πρακτική και συμβολική της σημασία για τον αγροτικό πληθυσμό.

Ακολουθώντας την ίδια λογική, ο μετα-σοσιαλιστικός συνεταιρισμός διατήρησε ως συστατική του μονάδα το νοικοκυριό. Με τη διάλυση των ΤΚΖΣ, σύμφωνα με τη νέα νομοθεσία που ίσχυε από το 1991, η γη αποκαταστάθηκε στους αρχικούς, πριν από την κολεκτιβοποίηση, ιδιοκτήτες της, πολλοί α-

Domesticating Revolution: From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1998.

37. Μεταφράζουμε εδώ τον όρο του ο G. Creed «conflicting complementarity», 1998, ό.π., σ. 8.

πό τους οποίους ωστόσο δεν βρίσκονταν πια στη ζωή. Νόμιμοι κληρονόμοι θεωρήθηκαν τόσο οι κόρες όσο και οι γιοι τους. Παρατηρήθηκε έτσι το φαινόμενο ότι, για πρώτη φορά, πολλές γυναίκες στο χωριό απέκτησαν δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στη γη.³⁸ Παρόλα αυτά, τα νοικοκυριά συνέχισαν να συμμετέχουν ως τέτοια στη Ζορά και να εκπροσωπούνται από ένα μόνο μέλος τους. Οι περισσότερες γυναίκες υπήρξαν σύμφωνες η οικογενειακή περιουσία να γράφεται στο συνεταιρισμό όλη σε μία μερίδα, κατά προτίμηση σ' εκείνη του συζύγου τους. Σημειώθηκαν βέβαια και ορισμένες περιπτώσεις διαφωνίας μεταξύ ζευγαριών πάνω στο ζήτημα καθώς και δύο περιστατικά όπου οι γυναίκες μπήκαν μόνες στη Ζορά με την περιουσία τους ή ακόμα και με χρήματα από την οικογένεια του συζύγου τους, καθώς εκείνος δεν ήθελε να συμμετέχει στο συνεταιρισμό. Η πλειονότητα όμως των γυναικών που ρωτήθηκαν γιατί υπήρξαν σύμφωνες με έναν τέτοιο διακανονισμό αντιμετώπισαν με έκπληξη το ερώτημα: «Αφού είμαστε μία οικογένεια τι νόημα έχει να μπούμε χωριστά» σχολίασε χαρακτηριστικά η σαρανταπεντάχρονη Μίλχα.

Γίνεται σαφές από τα παραπάνω ότι η οικιακή ομάδα συνεχίζει να αντιπροσωπεύει για τους κατοίκους της υπαίθρου μια ολότητα με σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες. Το ερώτημα που τίθεται επομένως είναι γιατί τα νοικοκυριά στο Βράμπεβο αντί να επιλέξουν να ξεκινήσουν το καθένα μια οικογενειακή επιχείρηση προτίμησαν τη δημιουργία μιας «επιχείρησης οικογενειών» σαν τη Ζορά; Όπως κατά τη σοσιαλιστική περίοδο έτσι και σήμερα οικιακές ομάδες και συνεταιρισμός μοιράζονται τις παραγωγικές δραστηριότητες στο τοπικό επίπεδο, μόνο που σήμερα θα λέγαμε ότι παρατηρείται η αντίστροφη σχέση εξάρτησης. Τυπικά, τα νοικοκυριά επανέκτησαν τα δικαιώματα κατοχής και χρήσης της γης και η οικιακή αγροτική οικονομία προβάλλεται ως το μοναδικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης. Για πολιτικούς και ιδεολογικούς λόγους, οι φιλελεύθερες μετα-σοσιαλιστικές κυβερνήσεις, παρου-

38. Το σύστημα συγγένειας ήταν, και ως ένα βαθμό παραμένει, αμφίπλευρο με έμφαση στην αρρενογονική γραμμή. Συνήθως, μετά τον γάμο της η γυναίκα μετακινούνταν, και συχνά ακόμα μετακινείται, στο σπίτι του πατέρα του συζύγου της. Μέχρι τις αρχές του 1950 έφερνε στο νέο της σπίτι το μερίδιό της από την πατρική περιουσία (συνήθως κινητά αγαθά, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και ακίνητα) το οποίο ανήκε πλέον στον πεθερό και στη συνέχεια στον σύζυγό της.

σιάζουν τη σχέση μεταξύ συνεταιριστικής και οικιακής παραγωγής ως ασυμβίβαστη και με σειρά νομοθεσιών καθιστούν ολοένα και πιο δύσκολη τη λειτουργία κάθε συνεταιριστικής μορφής. Στην πράξη ωστόσο, τα νοικοκυριά εξαρτώνται άμεσα από τους συνεταιρισμούς για την επιβίωσή τους.

Το αγροτικό νοικοκυριό βρίσκεται και πάλι σήμερα αντιμέτωπο με μια δύσκολη οικονομική συγκυρία που επιβάλλει τη συνεργασία μεταξύ των μελών του και τον συνδυασμό εσόδων από διαφορετικές οικονομικές δραστηριότητες. Από τη μια πλευρά, τα μέλη της οικιακής ομάδας εργάζονται από κοινού για την καλλιέργεια μέρους της γης, το οποίο δεν εκχωρούν στο συνεταιρισμό, με σκοπό την κάλυψη αναγκών σε είδη διατροφής διαφορετικά από εκείνα που παράγονται από το συνεταιρισμό (π.χ. φρούτα και λαχανικά). Η οικιακή εκμετάλλευση της γης ωστόσο δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς τη βοήθεια της Ζορά. Αυτή εκμισθώνει τα μηχανήματά της στα νοικοκυριά τα οποία στερούνται της δυνατότητας αγοράς μηχανικού εξοπλισμού. Επίσης, η προμήθεια σε σπόρους και λιπάσματα γίνεται μέσω του συνεταιρισμού προκειμένου να εξασφαλιστούν χαμηλότερες τιμές.

Από την άλλη, το νοικοκυριό συνιστά μία μονάδα όπου συγκεντρώνονται διαφορετικά εισοδήματα, τόσο με τη μορφή χρηματικών αποδοχών από εργασία (μισθοί και συντάξεις) όσο και με τη μορφή απολαβών σε χρήμα ή σε είδος από τους νέους συνεταιρισμούς. Η αναδιοργάνωση του συνεταιρισμού και η δημιουργία θέσεων εργασίας συνετέλεσαν ώστε να αποφευχθεί η μαζική ανεργία που έπληξε άλλα χωριά στη Βουλγαρία. Έτσι δεν παρατηρήθηκε έξοδος του πληθυσμού και οι νέοι παρέμειναν στο χωριό, γεγονός που συμβάλλει στη διατήρηση της συνοχής της οικιακής ομάδας. Καθώς όμως για την ώρα οι μισθοί και συντάξεις είναι πολύ χαμηλοί, δεν επαρκούν για την κάλυψη των αναγκών των νοικοκυριών και δίχως τη συνδυασμένη οικιακή και συνεταιριστική παραγωγή η επιβίωση θα ήταν αδύνατη.

Επομένως, κάτω από τις σημερινές συνθήκες, η ιδιοκτησία γης είναι όρος αναγκαίος αλλά όχι επαρκής για την υλική και συμβολική αναπαραγωγή της οικιακής ομάδας. Η αναπαραγωγή αυτή εξασφαλίζεται μέσα από τη συμμετοχή του νοικοκυριού σε έναν ευρύτερο οικονομικό θεσμό. Το γεγονός ωστόσο ότι ο νέος συνεταιρισμός δημιουργήθηκε από τα νοικοκυριά τόσο για να τους διασφαλίσει εργασία και εισοδήματα όσο και για να συνεχίσει να καλύπτει μέρος των παραγωγικών τους λειτουργιών δημιουργεί έναν λανθάνοντα αντα-

γωνισμό μεταξύ των δύο οικονομικών θεσμών, μια αντινομία στη σχέση. Από τη μια πλευρά, ο συνεταιρισμός με τις παραγωγικές του δραστηριότητες συνιστά ένα αντίβαρο απέναντι στην εξουσία των οικογενειών που τον απαρτίζουν. Από την άλλη τα μακροπρόθεσμα σχέδιά του δεν ταυτίζονται με τα βραχυπρόθεσμα συμφέροντα των νοικοκυριών και για την ώρα τα πρώτα υπερισχύουν σε βάρος των δεύτερων. Αυτή η «αντινομική σχέση συμπληρωματικότητας» διατηρεί το συνεταιρισμό σε μια ασταθή θέση και επιβάλλει τη συνεχή διαπραγματεύση μεταξύ του τελευταίου και των νοικοκυριών.

Οι συνέπειες του συνεταιρισμού στην οργάνωση της οικιακής ομάδας

Μέχρι στιγμής, η οικιακή ομάδα παρουσιάστηκε απέναντι στο συνεταιρισμό ως μια συμπαγής και αλληλέγγυα ενότητα που προσπαθεί να εξασφαλίσει την υλική και συμβολική της συνέχεια. Εντούτοις, η Ζορά συνιστά ταυτόχρονα την αρένα όπου εκφράζονται, και ως ένα βαθμό διευθετούνται, οι ανταγωνισμοί που εκδηλώθηκαν τα τελευταία χρόνια ανάμεσα στις γενιές και τα φύλα στο εσωτερικό της οικιακής ομάδας, αλλά και της τοπικής κοινωνίας ευρύτερα.³⁹ Σε γενικές γραμμές, τα πρώτα χρόνια της επιστροφής της γης προέκυψαν πολλές διαφωνίες μεταξύ νεότερων και γηραιότερων μελών των οικιακών ομάδων σχετικά με τη χρήση της γης. Στη συνέχεια όμως οι συγκρούσεις αυτές καλύφθηκαν κάτω από το οργανωτικό σχήμα της Ζορά.

39. Σύμφωνα με πολλούς μελετητές οι ανταγωνισμοί τόσο μεταξύ συγγενών όσο και στο εσωτερικό των οικογενειών αυξήθηκαν έπειτα από την πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων. Βλ. για παράδειγμα K. Verdery, «Ethnic relations, economies of shortage and the transition in Eastern Europe», στο C. Hann (επιμ.), *Socialism: Ideals, Ideologies and Local Practice*, Routledge, London and New York 1993, σσ. 172-186 και D. Kaneff, «When 'Land' becomes 'Territory': Land Privatisation and Ethnicity in Rural Bulgaria», στο S. Bridger and F. Pine (επιμ.), *Surviving post-socialism. Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Routledge, London and New York 1998, σσ. 16-32.

Σε σύγκριση με την προ-σοσιαλιστική περίοδο, οι νέοι σήμερα είναι πολύ λιγότερο εξαρτημένοι από τους γονείς και ανιόντες συγγενείς τους καθώς η πλειοψηφία έχουν έμμισθη εργασία στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα της παραγωγής. Δεν θίγονται επομένως άμεσα από το γεγονός ότι η αποκολεκτιβοποίηση δεν τους έδωσε τη δυνατότητα να αποκτήσουν γη. Παράλληλα, η συμμετοχή στη Ζορά επέβαλλε ορισμένες αλλαγές στις πρακτικές των νοικοκυριών, κυρίως όσον αφορά στη μεταβίβαση αγαθών από τη μια γενιά στην άλλη, οι οποίες ωφέλησαν τους νεότερους. Πολλοί από τους γονείς που είχαν ενήλικα παντρεμένα παιδιά, τους παραχώρησαν μέρος από τη γη τους προκειμένου να συμμετέχουν ως ξεχωριστό νοικοκυριό στο συνεταιρισμό. Μέχρι τη δεκαετία του 1950, οπότε οι χωρικοί έχασαν το δικαίωμα μεταβίβασης της γης τους, η πρακτική της *in vivo* μεταβίβασης γης ήταν πολύ σπάνια στο χωριό. Στις μέρες μας, τα νοικοκυριά υιοθετούν την παραπάνω πρακτική προκειμένου να εξασφαλίσουν ορισμένα επιπλέον οφέλη από το συνεταιρισμό σχετικά με δύο αγαθά που σπανίζουν.⁴⁰

Πιο συγκεκριμένα, κάθε νοικοκυριό-μέλος δικαιούται για ιδιωτική χρήση διακόσια τετραγωνικά μέτρα από τη γη που εκμεταλλεύεται ο συνεταιρισμός σε μια καλά αρδευόμενη περιοχή κοντά στο χωριό. Πρόκειται για περιβόλια τα οποία καλλιεργούν οι οικιακές ομάδες για την κάλυψη τόσο των δικών τους αναγκών σε λαχανικά και φρούτα όσο και των αναγκών των συγγενών τους που διαμένουν στα αστικά κέντρα.⁴¹ Δεύτερον, κάθε νοικοκυριό δικαιούται από το νόμο να παράγει ορισμένο αριθμό μπουκάλια ρακής κάθε χρόνο (75 λίτρα ανά νοικοκυριό). Διαιρούμενες σε δύο ή τρία νοικοκυριά, οι οικογένειες πολλαπλασιάζουν κατ' αυτόν τον τρόπο την ποσότητα του περιζήτητου

40. Για τον ίδιο λόγο, κατά την κολεκτιβοποίηση, ορισμένοι πατεράδες είχαν παραχωρήσει μέρος από τη γη τους στους γιους τους, επρόκειτο όμως για μεμονωμένες περιπτώσεις. Αντίθετα στη Ζορά η πρακτική αυτή πήρε έναν γενικευμένο χαρακτήρα.

41. Σχετικά με τα προβλήματα τροφοδοσίας των σοσιαλιστικών βαλκανικών πόλεων και για το ρόλο που διαδραμάτισε η αγροτική οικογένεια στον εφοδιασμό με τρόφιμα των συγγενών στα αστικά κέντρα βλ. B. Lory, *L'Europe balkanique de 1945 à nos jours*, Ellipses, Paris 1996. Αντίστοιχα, για τη σημερινή μορφή αυτού του φαινομένου βλ. D. Kaneff, « Un jour au marché. Les modes d'échange dans la Bulgarie rurale », *Ethnologie française*, XXVIII(2), 1998, σσ. 532-539.

ποτού που μπορούν να συγκεντρώσουν.⁴² Συνέπεια των παραπάνω είναι ότι, λόγω της δομής του συνεταιρισμού, παρατηρείται μια τυπική τουλάχιστον, διάσπαση της οικιακής ομάδας σε μικρότερες μονάδες και η εν ζωή μεταβίβαση αγαθών από τη μια γενιά στην άλλη.

Βέβαια, η γη που δίνεται από τους γονείς στα παιδιά τους για να συμμετέχουν στη Ζορά δεν ξεπερνά συνήθως τα πέντε στρέμματα. Είναι επομένως αδύνατο να αναπτύξουν με τη γη αυτή αγροτική παραγωγική δραστηριότητα έξω από το συνεταιρισμό. Και εδώ ακριβώς διαγράφονται τα όρια της ανεξαρτησίας των νέων απέναντι στους γηραιότερους και την αγροτική κοινότητα συνολικότερα. Επιπλέον, οι νεότεροι παρότι διατηρούν μια πολύ πιο κριτική στάση απέναντι στη λειτουργία του συνεταιρισμού, δείχνουν ωστόσο περιορισμένο ενδιαφέρον για την ενεργή συμμετοχή σε αυτόν. Αναγνωρίζουν επίσης ότι η θέση τους μέσα στο συνεταιρισμό είναι περισσότερο εκείνη των μισθωτών-εργαζόμενων παρά των ιδιοκτητών. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι στο διοικητικό συμβούλιο της Ζορά κανένα μέλος δεν είναι κάτω των 55 ετών. Στην ουσία λοιπόν δεν είναι οι νέοι εκείνοι που διαθέτουν την οικονομική και πολιτική εξουσία στο χωριό.

Από την άλλη πλευρά, ο συνεταιρισμός διευθετεί και μια επιπλέον πηγή εντάσεων μέσα στις οικογένειες και την κοινότητα, αναφορικά με το διαμελισμό της ήδη μικρής και κατακερματισμένης ιδιοκτησίας που προέκυψε από τις νομοθετικές ρυθμίσεις του 1991. Με τη διανομή της γης στους πριν από το 1944 ιδιοκτήτες της και στους κληρονόμους τους, γυναίκες και άνδρες εξίσου, η ήδη περιορισμένη και κατακερματισμένη γη κατατεμαχίστηκε ακόμη περισσότερο (10-20 στρέμματα ανά νοικοκυριό).⁴³ Μπορεί στα χαρτιά η δομή του

42. Στην τοπική κοινωνία η ραχή έχει μεγάλη συμβολική σημασία καθώς, πέρα από την καθημερινή της χρήση, είναι το ποτό που καταναλώνεται στις εορταστικές εκδηλώσεις και τις τελετουργίες (γάμους, βαφτίσια κ.λπ.). Βλ. για το ίδιο θέμα G. Creed, 1998, ό.π. και D. Kaneff, «Private Co-operatives and Local Property Relations in Rural Bulgaria», *Replika* (ειδικό αφιέρωμα), 1998, σσ. 161-172.

43. Για τις επιπτώσεις που είχε η διάλυση των συλλογικών αγροκτημάτων στον γυναικείο αγροτικό πληθυσμό και στον επαναπροσδιορισμό των έμφυλων ταυτοτήτων βλ. χαρακτηριστικά H. De Soto και C. Panzig, «Decollectivization to

συνεταιρισμού να ευνόησε τον παραπέρα διαμελισμό της γης, στην πράξη όμως η γη των οικιακών ομάδων και του χωριού διατηρήθηκε ενιαία, γεγονός που επιτρέπει τη συνέχιση της ευρείας κλίμακας εκμετάλλευσής της και τον περιορισμό των εντάσεων μεταξύ συγγενών και συγχωριανών.

Μία κατηγορία που ευνοείται από την ύπαρξη του συνεταιρισμού είναι οι γυναίκες. Στο σύνολό του, ο γυναικείος πληθυσμός απασχολείται έξω από το νοικοκυριό, κατά κύριο λόγο στις βιοτεχνίες, τις υπηρεσίες και τα μαγαζιά του χωριού. Με τη διατήρηση του συνεταιρισμού οι γυναίκες αφενός μεν δεν επλήγησαν από την ανεργία, η οποία όπως έχει παρατηρηθεί σε άλλες πρώην σοσιαλιστικές χώρες έπληξε κατά πρώτο λόγο τις γυναίκες,⁴⁴ αφετέρου, απολαμβάνουν λιγότερο φόρτο εργασίας για αγροτικές δουλειές στο σπίτι και περισσότερο ελεύθερο χρόνο για την ενασχόληση με τον εαυτό τους, την οικογένεια ή ακόμα και τα κοινά. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ελάχιστες γυναίκες, ιδιαίτερα ανάμεσα στις νεότερες, δείχνουν ενδιαφέρον να στηρίξουν τον σύζυγό τους σε μια ιδιωτική αγροτική επιχειρηματική δραστηριότητα. Με τη συμμετοχή τους στη Ζορά οι γυναίκες συνδυάζουν επομένως την εξασφάλιση μιας ανεξάρτητης θέσης μέσα στην οικιακή ομάδα με τη διατήρηση της οικογενειακής ενότητας, η οποία απειλείται σε πολλά άλλα χωριά από τη μαζική μετανάστευση των γυναικών σε χώρες της νότιας και δυτικής Ευρώπης.

Εκείνοι όμως που ευνοούνται περισσότερο από την ύπαρξη του συνεταιρισμού είναι οι πιο ηλικιωμένοι Βραμπεβιώτες. Ενώ στην πλειοψηφία τους δεν είναι πλέον σε θέση να απασχοληθούν στη γη, μέσα από τη συλλογική εκμε-

Poverty and Beyond: Women in Rural East Germany Before and After Unification», στο D. Kideckel (επιμ.), *East European Communities: The Struggle for Balance in Turbulent Times*, Westview Press, Boulder Co. 1995, σσ. 179-195· K. Verdery, 1996, *ό.π.*· F. Pine, «Dealing with Fragmentation: The Consequence of Privatization for rural Women in Central and Southern Poland», στο S. Bridger and F. Pine (επιμ.), *Surviving post-socialism. Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Routledge, London and New York 1998, σσ. 106-123 και F. Pine, «Retreat to the Household? Gendered Domains in Post-socialist Poland», στο C. Hann (επιμ.), *Post-socialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*, Routledge, London and New York 2002, σσ. 94-113.

44. D. Kaneff, «When 'Land' becomes 'Territory'», 1998, *ό.π.*

τάλλευσή της επιτυγχάνουν κάτι πολύ περισσότερο από το να εξασφαλίσουν τα γεράματά τους. Καταφέρνουν να διατηρήσουν την εξουσία τους, όχι τόσο μέσα στο πλαίσιο του νοικοκυριού όσο στο επίπεδο του χωριού. Μέσα από την ενεργή στήριξη του συνεταιρισμού και τη συνεργασία με την πολιτική και διοικητική ηγεσία του χωριού είναι αυτοί που τελικά έχουν τον έλεγχο και αποφασίζουν για το χωριό στο σύνολό του. Σε αντίθεση λοιπόν με τις γενικότερες τάσεις που παρατηρούνται στις περισσότερες μετα-σοσιαλιστικές χώρες, όπου η συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους απέβη εις βάρος των κοινωνικά ασθενέστερων (γυναικών, ηλικιωμένων, εθνοτικών και θρησκευτικών μειονοτήτων),⁴⁵ στην περίπτωση του Βράμπεβο, χάρη στο συνεταιρισμό, οι κατηγορίες αυτές του πληθυσμού κατάφεραν να διατηρήσουν την πλεονεκτική θέση την οποία είχαν αποκτήσει κατά τη διάρκεια του σοσιαλιστικού καθεστώτος.

Συνεταιρισμός και εξουσία: Οι πολιτικές προεκτάσεις ενός οικονομικού θεσμού

Η διοίκηση της Ζορά απαρτίζεται σε μεγάλο ποσοστό από ηλικιωμένα άτομα,⁴⁶ τα οποία είναι ταυτόχρονα μέλη της τοπικής ηγεσίας του ΒΣΚ. Πρόκειται για τους χωριανούς εκείνους που, λόγω της υψηλής για τη εποχή μόρφωσής τους από το γυμνάσιο του Βράμπεβο, έφυγαν στις αρχές της δεκαετίας του 1950 από το χωριό για να στελεχώσουν το στρατό και άλλες υπηρεσίες του νέου καθεστώτος, οι περισσότεροι από τους οποίους μετά τη συνταξιοδότησή τους εγκαταστάθηκαν εκ νέου στο χωριό. Επίσης για εκείνα τα κομματικά στελέχη που παρέμειναν στο χωριό όλα αυτά τα χρόνια και ανέλαβαν σημαντική οικονομική, πολιτική και πολιτιστική δράση. Κατά την σοσιαλιστική περίοδο, η ισχυρή τοπική ηγεσία ήταν σε θέση να κινητοποιεί τους κατοίκους του χωριού και να παρουσιάζει ως λαϊκές «πρωτοβουλίες» (μέστνι ι-νιτσιατίβι) τα αιτήματά της προς τους αξιωματούχους στη Σόφια, οι οποίοι λόγω των προσωπικών τους δεσμών με το χωριό βοηθούσαν στην υλοποίησή

45. Η συντριπτική πλειοψηφία των ηγετικών στελεχών είναι άνω των 65 ετών.

46. Βλ. Meurs, Kouzhouharova and Stoyanova, 1999, *ό.π.*

τους. Με αυτόν τον τρόπο, τα μέλη της τοπικής και εθνικής ηγεσίας είχαν πρωτοστατήσει στην ανάπτυξη του χωριού.

Σήμερα, επωφελούμενες από την απόσυρση της κεντρικής εξουσίας από το τοπικό επίπεδο οι τοπικές αρχές θέλησαν με την ίδρυση του συνεταιρισμού να ενισχύσουν την τοπική «εξουσία» (όπως τη χαρακτηρίζουν οι πολιτικοί τους αντίπαλοι) ή «αυτονομία» (όπως τη θεωρούν οι ίδιοι) και να επανέλθουν σε μια κατάσταση γνώριμη κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1950, όταν η κεντρική εξουσία δεν είχε ακόμα εδραιωθεί και η τοπική πολιτική και οικονομική ηγεσία έχαιραν μεγάλης ελευθερίας.⁴⁷ Αναμφισβήτητα, η τοπική αυτονομία ενισχύθηκε τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. Συνοδεύτηκε, ωστόσο, από δύο νέα πεδία αντιπαραθέσεων στο επίκεντρο των οποίων βρίσκεται το ζήτημα των συνεταιρισμών.

Πρώτον, μπορεί μεν το κράτος να αποσύρεται ολοένα και περισσότερο από τον άμεσο έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας στον αγροτικό χώρο, εντούτοις, οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις αποτέλεσαν αντικείμενο πολιτικών ερίδων μεταξύ των νεοϊδρυθέντων κόμματος στη Βουλγαρία. Για τους εκπροσώπους του κόμματος της Ένωσης Δημοκρατικών Δυνάμεων (ΕΔΔ),⁴⁸ βασικού πολιτικού αντίπαλου του ΒΣΚ κατά τα πρώτα χρόνια της μετάβασης, το ΒΣΚ συνεχίζει να έχει σημαντικά ερείσματα στην ύπαιθρο διότι μέσω των συνεταιρισμών εξακολουθεί να ελέγχει την οικονομική ζωή των χωριών. Διαλύοντας τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, η ΕΔΔ θέλησε να στερήσει επομένως τον πολιτικό της αντίπαλο από την οικονομική του βάση.⁴⁹ Το παράδοξο

47. Η ΕΔΔ βρέθηκε στην εξουσία το 1991-1992 και το 1997-2001, οπότε και προώθησε μέτρα εναντίων των αγροτικών συνεταιρισμών.

48. Βλ. για το παραπάνω ζήτημα την ανάλυση του G. Creed, «An Old Song With a New Voice. Decollectivization in Rural Bulgaria», στο D. Kideckel (επιμ.), *East European Communities: The Struggle for Balance in Turbulent Times*, Westview Press, Boulder Co. 1995, σσ. 25-45.

49. Για την παρουσίαση διαφορετικών μορφών συνεταιριστικής οργάνωσης που υιοθέτησαν οπαδοί της ΕΔΔ στη Βουλγαρία βλ. Creed, 1998, ό.π. και D. Kaneff, «Responses to 'Democratic' Land Reforms in a Bulgarian Village», στο R. Abrahams (επιμ.), *After Socialism. Land Reform and Social Change in Eastern Europe*, Berghahn Books, Oxford 1996, σσ. 85-114.

είναι ότι και οπαδοί της ΕΔΔ, μετά την αποκατάσταση των δικαιωμάτων τους πάνω στη γη, αποστασιοποιήθηκαν από τους «κομμουνιστικούς» συνεταιρισμούς για να συγκροτήσουν με τη σειρά τους συνεταιριστικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής.⁵⁰ Έτσι ώστε στα περισσότερα βουλγάρικα χωριά δημιουργήθηκαν, αρχικά τουλάχιστον, δύο συνεταιρισμοί, ο «κόκκινος» και ο «μπλε».⁵¹

Στο Βράμπεβο, ο δεύτερος παραγωγικός συνεταιρισμός που δημιουργήθηκε, και ο οποίος διαλύθηκε λίγα χρόνια αργότερα, είναι η Σντρουζένιε. Η τελευταία σχηματίστηκε σε αντίδραση προς τη Ζορά από τους ανθρώπους εκείνους που ήθελαν να συνεχίσουν να εκμεταλλεύονται τη γη τους με συλλογικό τρόπο, ο οποίος όμως «να μη θυμίζει το παλιό ΤΚΖΣ» κατά τα λεγόμενα του προέδρου της. Τα μέλη της Σντρουζένιε κατείχαν κατά μέσο όρο περισσότερη γη και ζώα από τα μέλη της Ζορά καθώς πρόκειται για τους κληρονόμους των πλουσιότερων οικογενειών του χωριού και οπαδούς της ΕΔΔ. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι γονείς τους δεν θέλησαν να εισέλθουν στο ΤΚΖΣ, χαρακτηρίστηκαν από τις τοπικές κομμουνιστικές αρχές ως «εχθροί του λαού» ή «κουλάκοι» και η περιουσία τους δημεύτηκε τελικά από το ΤΚΖΣ το 1957. Χαρακτηριστικά, ιδρυτής και πρόεδρος της Σντρουζένιε υπήρξε ο γιος του τότε ιερέα του χωριού, ο οποίος υπήρξε ιδρυτής και της ΕΔΔ στο Βράμπεβο.

Τα μέλη της Σντρουζένιε συχνά τόνιζαν ότι είναι πλέον ιδιοκτήτες και ότι αναμένουν να αποκομίσουν κάποιο κέρδος από τη γη τους, δίνοντας έτσι μεγαλύτερη έμφαση στην «ιδιοκτησία» παρά στην «παραγωγή» ως κεντρική αξία. Στην πράξη όμως αναγνώριζαν με τη σειρά τους ότι «είναι αδιανόητο στις μέρες μας να δουλέφει κανείς μόνος του τη γη» όπως αναφέρει ο Πέταρ, μέλος της Σντρουζένιε. Και ο «μπλε» συνεταιρισμός ήταν οργανωμένος στη βάση του αγροτικού νοικοκυριού. Αποκλειστική δραστηριότητά του αποτελούσε η από κοινού καλλιέργεια της γης με στόχο την εξασφάλιση δημητριακών

50. Πρόκειται για το χρώμα με το οποίο εκπροσωπείται η ΕΔΔ.

51. Οι διεθνείς εμπορικές διασυνδέσεις και τα κεφάλαια των επιχειρηματιών αυτών είναι σήμερα πολύ σημαντικά. Πρόκειται για ανώτατους αξιωματούχους που κατά την σοσιαλιστική περίοδο, λόγω των θέσεων που κατείχαν στον κρατικό μηχανισμό, διατηρούσαν εμπορικές σχέσεις με χώρες μη μέλη της ΚΟΜΕΚΟΝ, σχέσεις τις οποίες διαφύλαξαν και επέκτειναν μετά την αλλαγή του καθεστώτος.

(σιτάρι και καλαμπόκι) και χορτονομής για τα ζώα. Για την καλλιέργεια της γης τα νοικοκυριά μίσθωναν από κοινού προσωπικό και μηχανήματα από το τοπικό παρακλάδι του κρατικού Σταθμού Μηχανημάτων και Τρακτέρ (ΣΜΤ), ενώ η συγκομιδή πραγματοποιούνταν από τους ιδιοκτήτες με τη βοήθεια συγγενών. Στη συνέχεια, τα νοικοκυριά κρατούσαν όση από τη σοδειά τους είναι αναγκαία για τη συντήρησή τους και την υπόλοιπη τη διακινούσαν στην αγορά μέσω της Σντρουζένιε. «Το κέρδος δεν ήταν σημαντικό, αλλά ο σκοπός ήταν να βοηθηθούμε μεταξύ μας» σχολιάζει ο πρόεδρός της.

Γίνεται σαφές ότι οι δύο συνεταιρισμοί δεν διαφοροποιούνται τόσο ως προς τη φύση των δραστηριοτήτων τους, ούτε ως προς τη σχέση τους με τα αγροτικά νοικοκυριά. Δεν πρόκειται για δύο διαφορετικά οικονομικά μοντέλα ανάπτυξης του αγροτικού χώρου, αλλά ειδοποιό τους διαφορά αποτελούν οι πολιτικές και ιδεολογικές διαφορές που διακρίνουν τα μέλη τους. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι κάτω από τις συνθήκες πολιτικής και οικονομικής αστάθειας που διέκριναν τα πρώτα χρόνια των αλλαγών η Σντρουζένιε δεν κατάφερε να επιβιώσει. Το 1999 διαλύθηκε και τα περισσότερα μέλη της μπήκαν στη Ζορά. Η τελευταία με τη σειρά της αναγκάστηκε την ίδια εποχή να τροποποιήσει τη δομή και λειτουργία της με βάση τις νέες νομοθετικές ρυθμίσεις που ψηφίστηκαν από την ΕΔΔ στην προσπάθειά της να μειώσει τον συλλογικό χαρακτήρα των νέων συνεταιρισμών. Έκτοτε, και παρά την έντονη δυσарέσκεια των Βραμπεβιωτών, η Ζορά μετατράπηκε σε έναν παραγωγικό συνεταιρισμό στον οποίο δικαιούνται να συμμετέχουν μόνο οι ιδιοκτήτες γης, αποκλείοντας έτσι μέρος από τους χωριανούς.

Η διαμάχη των πολιτικών κομμάτων εκφράζεται και με έναν ακόμα τρόπο στο τοπικό επίπεδο. Σήμερα, η τοπική πολιτική ηγεσία δεν μπορεί πλέον να αναζητήσει στήριξη στην κεντρική διοίκηση όπου αδυνατεί να βρει πολιτικούς συμμάχους. Η τελευταία διαχειρίζεται όχι μόνο το δημόσιο χρήμα αλλά και μέρος της εξωτερικής βοήθειας προς τη χώρα (κυρίως μέσω των προγραμμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και άλλων διεθνών οργανισμών), από τα οποία κοινότητες σαν το Βράμπεβο βρίσκονται συστηματικά αποκλεισμένες. Η τοπική ηγεσία αναζητά λοιπόν διασυνδέσεις και προωθεί την ανάπτυξη ευρύτερων δικτύων οικονομικής στήριξης και συνεργασίας, τα οποία λειτουργούν και αυτά βάσει πολιτικών και ιδεολογικών διασυνδέσεων. Αν η Ζορά κατάφερε να εξασφαλίσει κεφάλαια και να θέσει σε λειτουργία τον δευτερογε-

νή κύκλο παραγωγής της, αυτό οφείλεται στις γνωριμίες της ηγεσίας της με επιχειρηματίες, μέλη της παλιάς νομενκλατούρας, οι οποίοι με τη σειρά τους δείχνουν προτίμηση για συνεργασία με εταίρους σαν τη Ζορά σε χωριά όπως το Βράμπεβο.⁵² Γίνεται επομένως σαφές ότι, πέρα από κοινωνικοοικονομικούς θεσμούς οι συνεταιρισμοί συνιστούν ένα μέσο διαχείρισης των πολιτικών ανταγωνισμών που προέκυψαν από την εγκαθίδρυση ενός πολυκομματικού συστήματος στη μετα-σοσιαλιστική Βουλγαρία.

Συνεταιρισμός και ταυτότητα

Αν ωστόσο το συνεταιριστικό μοντέλο συνεχίζει να θεωρείται από τους περισσότερους Βραμπεβιώτες ως το πιο κατάλληλο και αποτελεσματικό για τους ίδιους και το χωριό τους, αυτό δεν οφείλεται αποκλειστικά σε πρακτικές αιτίες. Ήδη κατά τη σοσιαλιστική περίοδο, και παρά τις αντίθετες επιδιώξεις σύμφωνα με την επίσημη ιδεολογία, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί συνετέλεσαν στη συγκρότηση της τοπικής ταυτότητας και στη διατήρηση της συνοχής της τοπικής κοινότητας. Ο G. Creed παρατηρεί ότι στην περίπτωση της Βουλγαρίας οι συνεταιρισμοί διατήρησαν για τα μέλη της αγροτικής κοινότητας μια σημασία πέρα από εκείνη που τους έδωσε όλα αυτά τα χρόνια η κεντρική εξουσία και «δεν αντιμετωπίστηκαν ποτέ από τους κατοίκους των χωριών ως ένα τοπικό όπλο του κρατικού αγροτικού συστήματος, αλλά παρέμειναν ένα σύμβολο του ίδιου του χωριού».⁵³

Και στο Βράμπεβο, τόσο η «Αλληλοβοήθεια» του παρελθόντος όσο και η Ζορά σήμερα βιώνονται από τους χωριανούς ως ένας τοπικός θεσμός, ως ο

52. G. Creed, 1995, *ό.π.*, σ. 32. Για τη συμβολική σημασία των αγροτικών συνεταιρισμών στην κατασκευή της τοπικής ταυτότητας βλ. επίσης D. Kaneff, «Property, Work and Local Identity», Max Planck Institute for Social Anthropology, *Working Paper*, no. 15, 2000.

53. Βλ. σχετικά τη διεξοδική ανάλυση του G. Creed, 1998, *ό.π.* καθώς και εκείνη του J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, Groom Helm, London 1986.

κατεξοχήν θεσμός του χωριού. Οι παραπάνω θεσμοί ενσαρκώνουν μια σειρά από αξίες όπως η «αλληλοβοήθεια» (βζαιμοπόμοστ), η «αδελφосύνη» (σολιντάρνοστ), η «κοινωνική ισότητα» (ράβενστβο), η «ενότητα» (εντίνστβο) και η προώθηση του συλλογικού έναντι του ατομικού συμφέροντος, μέσα από τις οποίες έχει διαμορφωθεί η τοπική ταυτότητα του χωριού και των κατοίκων του. Οι αξίες αυτές, παρότι θεωρούνται από τους Βραμπεβιώτες ως κατεξοχήν «κομμουνιστικές», δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ίδιον της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Πολύ περισσότερο, εκφράζουν κοινοτικές και συνεταιριστικές πρακτικές που διέκριναν τον βουλγαρικό αγροτικό χώρο ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα και οι οποίες στη συνέχεια αποτέλεσαν μέρος της επίσημης ιδεολογίας του σοσιαλιστικού κράτους.

Επιπλέον, σε περιπτώσεις σαν το Βράμπεβο ο συνεταιρισμός πέρα απ' οτιδήποτε άλλο αντιπροσωπεύει την «επιτυχία» του χωριού και το γόητρο των κατοίκων του: «*Το Βράμπεβο διακρινόταν πριν για το ΤΚΖΣ του και σήμερα διακρίνεται χάρη στη Ζορά*», διατυπώνει ο γερο-Μπορίς, ιδρυτικό μέλος της Ζορά. Όπως αναφέραμε, το Βράμπεβο συνιστούσε τα τελευταία σαράντα χρόνια ένα ακμάζον, ένα «υποδειγματικό» χωριό (οβραζτσόβο σέλο). Ο συνεταιρισμός του αποτελούσε μία από τις βασικές πηγές αυτής της επιτυχίας καθώς και την υλική έκφραση των αξιών που συνδέονταν με αυτήν. Επιπλέον, ο συνεταιρισμός, δίνοντας έμφαση στους κοινούς στόχους και τις κοινές ευθύνες, μετέφρασε το ατομικό συμφέρον και την ατομική επιτυχία μέσα από το συλλογικό συμφέρον και τη συλλογική επιτυχία και μπόρεσε ν' αποτελέσει έτσι το σημείο τομής της ατομικής με τη συλλογική ταυτότητα. Στη σημερινή εποχή, όπου η οικονομική κατάρρευση και η δημογραφική κρίση συνοδεύεται και από μια έντονη ιδεολογική αμφισβήτηση, η επιτυχής λειτουργία του συνεταιρισμού αποτελεί ένα διακύβευα πολύ ευρύτερο από την οικονομική ευμάρεια του χωριού και των κατοίκων του: μέσα από το συνεταιρισμό το Βράμπεβο παρουσιάζεται σαν μια ισχυρή και συμπαγής ολότητα, σήμερα όπως και στο παρελθόν, εξασφαλίζοντας έτσι τη συνέχεια που είναι αναγκαία για τη διατήρηση τόσο της ατομικής όσο και της συλλογικής ταυτότητας.

Αν επομένως οι Βραμπεβιώτες αποδέχτηκαν τελικά το κομμουνιστικό ιδεώδες της συλλογικής οργάνωσης της παραγωγής είναι διότι μπόρεσαν με αυτόν τον τρόπο να επωφεληθούν από τους εκσυγχρονιστικούς μετασχηματισμούς που έφεραν οι συνεταιρισμοί στην αγροτική οικονομία και κοινωνία και

παράλληλα να διατηρήσουν τη συνοχή της οικογένειας και της αγροτικής κοινότητας. Κατάφεραν εν τέλει να ενσωματώσουν τους μετασχηματισμούς στις δικές τους πρακτικές και αξίες και να τους διαπραγματευτούν προς όφελός τους. Επομένως, αν σήμερα οι Βραμπεβιώτες υποστηρίζουν εκ νέου το συνεταιριστικό ιδεώδες είναι διότι μέσω της Ζορά προσπαθούν να ανταποκριθούν στις νέες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες προσαρμόζοντας τις στις τοπικές ανάγκες και αξίες.

Συμπεράσματα

Το παράδειγμα της Ζορά μάς δείχνει ότι η υποβάθμιση των οικονομικών συνθηκών που ακολούθησε την πτώση του σοσιαλισμού και η έντονη πολιτικοποίηση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής δημιούργησαν ένα ιδιότυπο πλαίσιο αστάθειας και αβεβαιότητας μέσα στο οποίο οι υβριδικές μορφές παραγωγής βρήκαν γρήγορα τη θέση τους. Ο υβριδικός χαρακτήρας των νέων συνεταιρισμών αφορά ακριβώς στο συνδυασμό ανάμεσα σε δύο μοντέλα, σε δύο διαφορετικού τύπου λογικές ως προς την παραγωγή και την εργασία. Η Ζορά συνδυάζει τη λογική της μεγιστοποίησης και το μοντέλο της ιδιωτικής οικογενειακής εκμετάλλευσης επιχειρηματικού τύπου που χαρακτηρίζουν τον καπιταλισμό με εκείνη της αμοιβαιότητας και της αλληλοβοήθειας και το μοντέλο ιδιωτικής οικογενειακής εκμετάλλευσης «χωρικού» τύπου το οποίο συντηρήθηκε και στο πλαίσιο του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Κάτω από τις σημερινές συνθήκες αβεβαιότητας και κρίσης, ο συνεταιριστικός τρόπος παραγωγής αντιμετωπίζεται από τον αγροτικό πληθυσμό ως η πιο ορθολογική λύση εκμετάλλευσης της εργασίας και του κεφαλαίου του, καθώς εξασφαλίζει τη μέγιστη ισορροπία ανάμεσα στις απολαβές και τους κινδύνους που συνεπάγεται το απότομο άνοιγμα στην οικονομία της αγοράς. Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε ωστόσο το γεγονός ότι το συγκεκριμένο πλαίσιο αστάθειας και κρίσης οδήγησε σε επιλογές που κλήθηκαν να δώσουν άμεσες λύσεις στα προβλήματα που προέκυψαν από την κατάρρευση της σοσιαλιστικής οικονομίας. Αν το χωριό και η οικογένεια διατήρησαν μέχρι τις μέρες μας την κοινωνικοοικονομική και συμβολική τους σημασία, σε τοπικό και εθνικό

επίπεδο, η σημασία αυτή διαφοροποιείται σήμερα καθώς οι δυνάμεις της μετάβασης οδηγούν σε νέα πρότυπα και αξιακά μοντέλα και επαναπροσδιορίζουν τη θέση της Βουλγαρίας μέσα στον κόσμο. Είναι επομένως άγνωστη η μορφή που θα πάρουν αυτές οι επιλογές από τη στιγμή που θα ομαλοποιηθεί η πολιτική ζωή και θα μπουν σε λειτουργία οι νόμοι της αγοράς.

Σε κάθε περίπτωση, η ανθρωπολογική προσέγγιση έρχεται να αναδείξει το ρόλο των εντόπιων κοινωνικών υποκειμένων, που δεν αποτελούν παθητικά αντικείμενα απέναντι στους σύγχρονους μετασχηματισμούς, δεν υφίστανται απλώς τις αλλαγές που αποφασίζονται «από τα πάνω». Αντίθετα συνιστούν δρώντα υποκείμενα που συμμετέχουν στη διαμόρφωση των αλλαγών μέσα από τον τρόπο που τις αντιλαμβάνονται, τις αποδέχονται, αντιδρούν ή και αντιστέκονται σε αυτές. Στην περίπτωση της Βουλγαρίας, η εμμονή του αγροτικού πληθυσμού στον συνεταιριστικό τρόπο παραγωγής μπορεί να εξηγηθεί από τον υβριδικό χαρακτήρα των νέων συνεταιρισμών, ο οποίος συνιστά ένα μέσο όχι μόνο για την αντιμετώπιση των αναμφισβήτητα δυσμενών οικονομικών συνθηκών στον αγροτικό χώρο σήμερα αλλά και για τη διατήρηση των τοπικών ταυτοτήτων. Η υβριδική απάντηση των εντόπιων σημαίνει λοιπόν την οικειοποίηση από μέρους τους των νέων μετασχηματισμών και τη διασφάλιση της συνέχειας μέσα από την αλλαγή του τρόπου ζωής και της ταυτότητας τους.

